

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Діяльність єврейських благодійних товариств Бердичева у 1844-1917 рр.»

Виконала: студент/ка 2-го року навчання,
спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньо - наукової програми «Юдаїка»

Єрофеева Ксенія Сергіївна

Наукові керівниці: Диса К.Л.,
докторка філософії (PhD) з історії, доцентка

Малахова К. В.,

кандидатка філософських наук

Рецензентка: Москалець В. К.,

докторка філософії (PhD) з історії

Магістерська робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2021 р.

Київ -2021

Декларація
академічної доброчесності
Студентки НаУКМА

Я, Єрофєєва Ксенія Сергіївна,

студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032
«Історія та археологія»

адреса електронної пошти: er.ksennon1997@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Діяльність єврейських благодійних товариств Бердичева 1844-1917 рр.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021

Єрофєєва К. С.

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Діяльність єврейських благодійних товариств Бердичева у 1844-1917 рр».

Автор: студентка 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)».

Наукові керівниці: Диса К. Л. та Малахова К. В.

Захищена: "10" червня 2021 р.

Короткий зміст роботи: магістерська робота присвячена реконструкції та вивченню діяльності єврейських благодійних товариств в місті Бердичів в період 1844-1917 рр. Дослідження ґрунтується на матеріалах актових книг цих товариств – пінкасім. Дана джерельна база надала можливість з'ясувати датування, внутрішній уклад, функції, послуги, класифікацію та приналежність товариств до певних інституцій всередині єврейської громади, а також кількість та сімейний стан євреїв, що належали до цих організацій. Виявлені функції єврейських благодійних товариств як інститутів соціального забезпечення для єврейської громади м. Бердичів 1844-1971 рр. Окрім цього охарактеризовані актові книги товариств Бердичева як окремий вид документу, надано його структурний аналіз.

Short summary: the master's thesis is devoted to the reconstruction and study of the activities of Jewish charitable societies in the city of Berdychiv in the period 1844-1917. The study is based on the materials of the minute books of these societies - pinkasim. This source database provided an opportunity to determine the dating, internal structure, functions, services, classification, and affiliation of the societies to the penitentiaries within the Jewish community, as well as the number and marital status of the Jews who belonged to these organizations. The functions of Jewish charitable societies as institutions of social security for the Jewish community of

Berdychiv 1844-1917 are revealed. In addition, the minute books of Berdychiv societies are characterized as a separate type of document, its structural analysis is provided.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерельна база дослідження.....	5
1.1. Стан наукової розробки теми.....	5
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження	12
РОЗДІЛ II. Актові книги єврейських товариств як історичне джерело.....	14
2.1. Історія та загальна характеристика актових книг	14
2.2. Характеристика колекції актових книг єврейських благодійних товариств Бердичева 1844-1917 рр.....	20
РОЗДІЛ III. Характеристика єврейських благодійних товариств	27
3.1. Виникнення та історія розвитку єврейських товариств	27
3.2. Місце єврейських благодійних товариств у внутрішньому укладі єврейської громади	37
РОЗДІЛ IV. Роль хеврот Бердичева у наданні допомоги бідним євреям міста	42
4.1. Історичний контекст	42
4.2 Класифікація єврейських благодійних товариств в м. Бердичів	48
4.3. Адміністративна система та зобов'язання членів товариств	51
4.4. Функції та послуги товариств	66
4.5. Кількість членів товариств та їхній сімейний стан	78
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	88
ДОДАТКИ.....	93

ВСТУП

Протягом століть благодійні товариства всередині єврейських общин були невід’ємною складовою їх внутрішньої організації, що сприяли виконанню однієї з найважливіших заповідей в юдаїзмі – допомагати нужденним. Відповідно, ці організації грали значну роль в соціальному житті єврейської громади, відповідали на потреби та запити зубожілих та соціально незахищених прошарків її населення. Окрім цього, ці товариства часто були осередками внутрішньої автономії та методами впливу окремих груп чи діячів єврейської громади. Не останню роль у становленні благодійних товариств в такому ключі грали їх уклад, функції, цілі, власне діяльність та ті, хто до них належав.

Актуальність:

Дослідження цих інституцій в II пол. XIX ст. є актуальною темою для всіх, хто займається історією єврейства на українських теренах, адже дозволяє а) глибше зрозуміти внутрішню структуру, потреби та соціальні зміни всередині єврейської громади після «золотої доби» штетлу¹; б) реконструювати механізми допомоги нужденним цього періоду, та дослідити їх локальну специфіку; в) виявити, які зміни спіткали традиційний устрій єврейських благодійних товариств в II пол. XIX ст. – поч. XX ст.

В рамках цієї роботи роль діяльність єврейських благодійних товариств розглянуто на прикладі м. Бердичів тому, що а) станом на II пол. XIX ст. в місті існувала потужна єврейська громада, адже переважна більшість населення складалась з євреїв (1884 – 80% від загальної кількості²); б) добре представлена джерельна база з історії самого міста та єврейської громади в ньому.

¹ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. / пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана. Київ: Критика, 2019 [Інститут Критики; Український науковий інститут Гарвардського університету]. 394 с.

² Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: ПП «Рута», 2012. 232 с.

Об'єктом дослідження є єврейські благодійні товариства в Бердичіві II пол. XIX ст. – поч. XX ст.

Предметом дослідження є функції, роль та місце благодійних товариств всередині єврейської громади м. Бердичів II пол. XIX – поч. XX ст.

Мета роботи – дослідити діяльність, функції та місце єврейських благодійних товариств в єврейській громаді Бердичева II пол. XIX ст. на матеріалі їх актових книг (*пінкасі*).

Завдання дослідження:

- проаналізувати праці вітчизняних та закордонних дослідників щодо історії, особливості організації та діяльності єврейських благодійних товариств;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження – записні книги єврейських благодійних товариств;
- надати стислий виклад історії єврейських благодійних товариств та визначити їх роль всередині єврейської громади;
- проаналізувати внутрішню організацію та діяльність єврейських благодійних товариств м. Бердичів на матеріалі їхніх актових книг – *пінкасі*. Зокрема визначити та дослідити: адміністративну систему та зобов'язання членів товариств; функції та послуги товариств; сімейний стан та кількість членів товариств.

Методологічна база – метод критичного аналізу джерел, порівняльний метод, метод статистичного моделювання та аналізу.

Хронологічні межі дослідження обумовлені датуванням актових книг (*пінкасі*) благодійних товариств Бердичева – 1844-1917 рр.

Наукова новизна: вперше детально були окреслені функції єврейських благодійних товариств як інститутів соціального забезпечення II пол. XIX –

поч. XX ст.. Джерелознавча новизна дослідження полягає у введенні в науковий обіг малодосліджених записних книг єврейських благодійних товариств Бердичева.

Структура дослідження обумовлена її метою та завданнями. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Перший розділ містить історіографічний стан розробки проблеми. У другому розділі я надаю характеристику джерельної бази дослідження – актових записних книг єврейських громад (*пінкасі*). Третій розділ є коротким викладом історії єврейських благодійних товариств. В четвертому розділі проаналізовані внутрішній уклад та діяльність єврейських благодійних товариств м. Бердичів. У висновках узагальнюються результати дослідження.

РОЗДІЛ I. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

Тема діяльності, внутрішньої структури, функцій та ролі єврейських благодійних товариств (в науковому обігу вони носять також назви «братства» або ж «хеврот»/«хавурот», від івр. חבורות\חברות «товариства») відносно недавно стала однією з аспектів вивчення історії східно- та західноєвропейського єврейства. Наразі існує велика кількість статей закордонних дослідників, що розглядають локальну історію окремих юдейських хеврот. Ці праці охоплюють період від XVI до кінця-першої половини XIX століть й присвячені розгляду єврейських товариств великих міст Західної, Центральної та Східної Європи. Однак недостатню увагу приділено вивченню хеврот як таких на українських теренах, а також дослідженню єврейських товариств у пізній період їх існування – друга половина XIX – початок XX ст.

Опрацьована історіографія даної роботи умовна поділена на три частини: а) дослідження актових книг єврейських товариств – пінкасім; б) історії, функцій та місце єврейських благодійних товариств в устрої єврейської громади; в) дослідження історії м. Бердичів у II половині XIX ст. Подальший виклад історіографії буде притримуватись цього поділу.

А) Актові книги єврейських товариств – пінкасім

Низка робіт дослідників історії єврейських благодійних товариств ґрунтуються на письмових джерелах, які свідчать про існування, функції та місце цих інституцій в єврейській громаді. Зважаючи на закритий характер єврейських благодійних товариств, вичерпну інформацію про них часто можливо знайти лише на сторінках пінкасім – актових книг єврейських громад, в яких фіксувався поточний стан справ в общині, або в її установах – синагога, бейт-мідраш, благодійні товариства тощо. Моя дослідження не є виключенням, адже інформація про єврейські благодійні товариства

Бердичева міститься лише в їх актових книгах, що стали основною джерельною базою цієї роботи³.

Виклад історії появи та еволюції цього типу документів серед східноєвропейського єврейства містить стаття Лайбницького інституту дослідження єврейської історії та культури ім. Шимона Дубнова у співавторстві з Національною бібліотекою Ізраїлю під назвою *פנקסים קהילתיים* "ערכם המקורי" «Пінкасім єврейських громад та їх дослідницька цінність». В статті надані визначення поняття *פנקס* «пінкас», причини його появи, короткий опис цього типу документу, стислий виклад історії та трансформації відношення дослідників до цього типу документів.

Важливою з точки зору розуміння взаємозв'язків цих традиційних документів із історією східноєвропейського єврейства є стаття Ісраеля Барталя, що побачила світ у 2016 р. «The Pinkas From Communal Archive to Total History». В ній ізраїльський історик вказує на чіткий зв'язок записних книг із традиційною єврейською громадою, її історією, культурою, звичаями, структурою внутрішніх автономних інституцій всередині громади, та навіть особливостями віросповідання. За словами автора статті *«Здається, ніщо не носило більш місцевого відбиток, ніж хроніки (мається на увазі «пінкасім») громад того чи іншого містечка Польщі чи Литви»*⁴. Одночасно з цим, автор статті пише про функції, значення, роль, трансформації та ставлення до пінкасім в середовищі східноєвропейського єврейства.

Роботи, що стосується головних носіїв інформації про єврейські благодійні товариства у Бердичіві, представлена низкою статей Олексія Хамрая⁵. та Ірини Сергєєвої⁶, що присвячені опису та каталогізації колекції

³ Детальніше у підроз. «Характеристика джерельної бази»

⁴ I. Bartal. The Pinkas: From Communal Archive to Total History. Polin Studies in Polish Jewry, vol. 29. 2017. С. 21.

⁵ Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ. Східний світ, №2-3. 2016. С. 130-139.

⁶ Сергєєва І. Хамрай О. О. Художнє оздоблення єврейських рукописних пам'яток України кінця XVIII – першої чверті XX ст. : традиції і побутування (на матеріалах колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр.

пінкасім в фонді Юдаїки Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. В них дослідники характеризують такі аспекти документів єврейських громад України та Білорусії як художнє оформлення пінкасім, історія створення колекції та датування.

Б) Єврейські благодійні товариства

Як було згадано на початку підрозділу, велика кількість праць зарубіжних дослідників, що присвячені темі благодійності та її фактичного втілення всередині єврейських громад, рясніють прикладами, описами та реконструкціями діяльності традиційних єврейських товариств протягом усієї історії їх існування: від пізнього Середньовіччя і до часів Голокосту. Одним з найновіших та докладних збірників праць, що присвячені як загалом феномену благодійних братств, так і їх історії, структурі та цілям є «A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities», що був виданий в 2019 р⁷. В збірнику окремо розглядається питання історії юдейських благодійних товариств, якому присвячена стаття Фредеріки Францисконі «The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe», в рамках якої дослідниця демонструє їх основні історичні етапи розвитку, види (ремісничі, просвітні тощо) та сфери (надання позик, забезпечення нужденних всім необхідним (від їжі до освіти), виконання функції належного поховання небіжчика за юдейським каноном тощо) діяльності від середньовічної Іспанії до теренів Східної Європи Нової Історії⁸.

Книга Якоба Маркуса «Communal Sick-Care in the German Ghetto» 1947 р. є спробою детального опису піклування про хворих членів єврейської громади на землях колишньої Священної Римської імперії у період пізнього середньовіччя. В ній автор пише суто про ашкеназькі братства на цих землях,

Харків : ХДАДМ, Центр Сходознавства, 2010. (Мистецтвознавство, № 8: Сходознавчі студії, вип. 3: Єврейське мистецтво і український контекст. Обрії традиційної художньої культури). С. 199–235.

⁷ F. Francesconi. The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. С. 307-325.

⁸ Federica Francesconi, The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe, Brill, 2019.

і, на прикладі Хеври-Каддіши⁹ доводить, що благодійні товариства в ашкеназькому середовищі переймають риси християнських німецьких гільдій у власній структурі¹⁰.

Однією з сучасних дослідниць діяльності благодійних братств польських євреїв XVII-XVIII ст. є Ганна Михаловська. В своїй статті «Charity and the Charity Society (Khevre Kadisha) in the Jewish Community of Swerzedz in the Eighteenth Century» вона розглядає ці інституції як частину апарату влади автономної єврейської громади, що, разом із кагалом, відігравала не останню роль в керуванні громади. Основна мета роботи Ганни Михаловської є вияв взаємозв'язків між усіма органами влади всередині єврейської общини¹¹.

Дослідження життя та устрою східноєвропейських юдейських громад Хейко Хаумана «A History of East European Jews», 2002 р., в якому історик зображує тло, на якому провадилась діяльність хеврот, а також – можливість зрозуміти місце та роль єврейських благодійних товариств в межах окремої єврейської общини. Два розділи книги Хейко Хаумана «Social Structure and Self-Administration of the Jews» та «Synagogue and Community Organization» аналізують структурну приналежність благодійних організацій до синагоги, та описує органи самоуправління, що функціонували всередині єврейської громади¹².

Окрім цього, розуміння ролі та функцій благодійних єврейських товариств в укладі єврейської громади загалом надають декілька енциклопедичних статей, що присвячені більш широкому аспекту вивчення єврейського народу на території колишньої Російської імперії та Речі Посполитої. Стаття «Благотворительность» Короткої єврейської енциклопедії 1976 р. присвячена розгляду концепції цдаки загалом в юдаїзмі, а також

⁹ Хевра-Каддіша – благодійне товариство, що займається похороном бідних членів єврейської громади

¹⁰ Marcus J. Communal Sick-Care in the German Chetto. Cincinnati: The Hebrew Union College Press, 1947. 335 с.

¹¹ Michałowska A. Charity and the Charity Society (Khevre Kadisha) in the Jewish Community of Swerzedz in the Eighteenth Century. Acta Poloniae Historica 87. 2003. С. 77-88.

¹² Haumann H. A History of East-European Jews. Budapest: Central European University Press, 2002. 281 с.

діяльності, класифікації та функцій благодійних організацій, що допомагали втілити гмілут хасадім у життя¹³. Варті уваги й статті з аналогічної тематикою енциклопедії YIVO, що розповідають про життя східноєвропейського єврейства. Важливими для мого дослідження є дві статті «Charity»¹⁴ та «Guilds»¹⁵, які також містять інформацію щодо типів, функцій, діяльності та історії єврейських благодійних хеврот.

На місце єврейських благодійних товариств в структурі єврейської громади вказують також енциклопедична стаття YIVO «Kahal»¹⁶ та стаття «Hasidism, Havurot, and the Jewish Street» Йоханана-Петровського Штерна 2004 р.¹⁷ В першій роботі висвітлено позицію хеврот відносно головного (до 1844 р. в Російській Імперії) органу самоуправління єврейських общин. Друга стаття є спробою вказати на роль єврейських благодійних товариств у поширенні та становленні хасидизму у II половині XVIII – початку XIX ст.

Тема діяльності, структури та загалом існування єврейських благодійних товариств або хеврот в працях українських істориків досі залишається мало розробленою та часто носить поверхневий характер. Низка статей¹⁸ вітчизняних дослідників, що присвячені саме єврейській благодійності за часів Російської імперії зосереджують свою увагу на постатях та діяльності окремих єврейських філантропів, благодійних інституціях, що

¹³ Краткая еврейская энциклопедия, Т. 1. Благотворительность. URL:

<https://eleven.co.il/judaism/commandments-and-precepts/10646/> (дата звернення до ресурсу 25.02.2021).

¹⁴ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Charity. URL:

<https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Charity#author> (дата звернення до ресурсу 15.01.2021).

¹⁵ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Guilds. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Guilds> (дата звернення до джерела 14.03.2021).

¹⁶ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Kahal. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kahal> (дата звернення до ресурсу 17.03.2021).

¹⁷ Petrovsky-Shtern Y. Hasidism, Havurot, and the Jewish Street. Jewish Social Studies New Series, vol. 10, No. 2. Indiana University Press. 2004. С. 20–54.

¹⁸ Нарасько А. В. Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини XIX століття / А. В. Нарасько. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012.; Гербеєва, І. Діяльність єврейських благодійних товариств в Одесі (1850–1900 рр.) / Ірина Гербеєва // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – 2014. – Вип. 2, ч. 3. – С. 21–24.; Солом'яничук Д. М. Філантропічна діяльність єврейських меншин на Волині в роки Першої світової війни / Д. М. Солом'яничук. // Житомирський державний університет імені Івана Франка.; Доценко В. О. Участь єврейських громадських об'єднань українських губерній Російської імперії у подоланні наслідків погромів кінця XIX століття / Віктор Олегович Доценко. // Національний університет ДПС України (Україна). – 2014. – №5. – С. 8–11.

були засновані за підтримкою приватних спонсорів або російської влади (так звані «казенные» благодійні єврейські школи, лікарні тощо), або ж є спробою описати систему єврейських благодійних інституцій в окремий проміжок часу та а окремому регіоні Російської Імперії. На сьогодні немає великих монографій або детальних статей українських істориків, які б описували уклад благодійних товариств, що існували всередині традиційної єврейської громади, функціонували за рахунок внесків членів цих товариств, та не були підзвітні російському уряду чи окремому спонсору.

В) Історія м. Бердичів у II пол. XIX ст.

Реконструкцію історичного середовища, в якому існувала єврейська громада Бердичева й, відповідно, досліджувані благодійні організації, надають низка праць українських дослідників, що присвячені історії «Волинського Єрусалиму». Статті Анатолія Горобчука¹⁹, Миколи Костриці²⁰, Броніслава Марковського²¹, Оксани Маркевич²² та Володимира Єршова²³ є описами історії містечка від самого його початку й до першої половини XX ст. Дослідники приділяють велику увагу політичній історії, ролі ярмарок та топоніміки штетлу, однак історія єврейської громади Бердичева часто залишається на полях даних робіт.

Праця, що описує особливості життя євреїв штетлу на українсько-польських теренах є книга Йоханана-Петровського Штерна «Штетл: золота доба єврейського містечка», 2019 р. В ній автор розглядає питання влади, автономії та устрій єврейських громад містечок, які залишились після поділів Речі Посполитої. Історик реконструює соціальне, економічне, релігійне та

¹⁹ Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: ПП «Рута», 2012. 232 с.

²⁰ ²⁰ Бердичів: історико- краєзнавчий нарис/ М. Ю. Костриця, Ф. Б. Пашківський. – Житомир: М.А.К., 2000.

²¹ Марковський Б. Бердичівська земля з найдавніших часів до початку XX ст.: Іст.-краєзн. нарис / За ред. М.Ю. Костриці. – Бердичів, 1999.

²² Маркевич, О. В. Поліцейське управління в Бердичеві у першій половині XIX ст. Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Бердичів. 2016. С. 185-192.

²³ Єршов В. Волинський простір у мемуаристичній літературі Правобережжя // ВолиньЖитомирщина. Вип. 17. – Житомир, 2012

культурне життя штетлів на території України від 1790 до 1844 рр. Разом із розглядом всіх вищезазначених аспектів історії єврейських громад колишньої Речі Посполитої, автор дослідження послідовно розвінчує міф щодо зубожіння східноєвропейського єврейського населення містечок, доводячи, що перехідний період від польського до російського правління був для них часом розквіту, а не занепаду²⁴.

Дослідження історії Бердичева зі схожої точкою зору належить робота Олега Хмельовського «Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст.» 2020 р., що розглядає історію міста від кінця XVIII до першої половини XIX ст. через призму трансформації влади та суспільства штетлу після його переходу під владу Російської імперії²⁵. В своїй роботі автор приділяє багато уваги взаємовідносинам та їх змінам між єврейською олігархічною верхівкою містечка з володарями Бердичева – представниками династії Радзивіллів, та їх роль у розвитку містечка. Таким чином ця робота описує містить ряд передумов, що визначили історію та розвиток єврейської громади Бердичева у II половині XIX ст.

Доповнює історію Бердичева кінця XVIII – початку XIX ст. як одного з центрів хасидизму та штетлу з переважною кількістю хасидського населення стаття Йоханана-Петровського Штерна «The Drama of Berdychiv: Levi Yitshak and his Town» 2004 р²⁶. В ній історик розглядає постать «Іцхак га-Кадош», передачу влади від тогочасних рабинів міста до рук хасидської більшості, а також надає стислий виклад єврейської історії міста у вищезазначений період.

²⁴ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. / пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана. Київ: Критика, 2019 [Інститут Критики; Український науковий інститут Гарвардського університету]. 394 с.

²⁵ Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2020. 141 с.

²⁶ Petrovsky-Shtern Y. The Drama of Berdichev: Levi Yitshak and his Town. Studies in Polin Jewry, vol. 17. The Shtetl: Myth and Reality / editor: Antony Polonsky. 2004. С. 83–95.

Описи й статистичне дослідження єврейського населення міста надають й праці Івана Фундукля «Статистическое описание Киевской губернии», 1852 р., а також Олександра Цедербаума «Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций» 1870 р.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Юдейські хеврот протягом усієї своєї історії були неофіційними інституціями, що діяли всередині єврейської громади та обслуговували потреби лише тих, хто до неї належав. Ця особливість зумовила незалежний від офіційної влади уклад та сферу діяльності цих організацій, а також надзвичайно закритий та часом навіть таємний характер їх функціонування. Ці фактори стали причиною невеликої джерельної бази цього дослідження, адже в офіційних документах державної влади, пресі та мемуарах тих, хто відвідав Бердичів у II половині XIX ст. навіть факт існування цих товариств зафіксований не був. Винятком є статистичне дослідження та нарис міста водночас Олександра Цедербаума «Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций» 1870 р. (переклад з їдишу Л. Когана).

Основною джерельною базою для дослідження діяльності єврейських благодійних товариств або ж хеврот Бердичева є їх актові книги або пінкасім²⁷. Їх джерелознавче опрацювання та аналіз написаного в них надає можливість реконструкції та аналізу діяльності єврейських благодійних товариств в м. Бердичів. Вибірка бердичівських пінкасім налічує одинадцять актових книг та датується періодом від 1844 р. до 1917 р. Основна джерельна база дослідження є частиною колекції пінкасім, що зберігається у 321 фондів Відділу фонду юдаїки Інституту рукопису при Національній бібліотеці України ім. Вернадського²⁸, та не є опублікованою.

²⁷ Детальніше див. у наступному розділі.

²⁸ Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ. Східний світ, №2-3. 2016. С. 130-139.

Відповідно, аналіз другої групи джерел дозволяє помістити єврейські благодійні товариства Бердичева в історичний контекст 1844-1917 рр., а також визначити їх роль та функції для тогочасної єврейської громади. Такими джерелами є статистичне дослідження міста Івана Фундекля «Статистическое описание Киевской губернии», 1852 р., в якому наведені статистичні основних аспектів життя єврейського населення міста (кількість, сімейний стан, рід занять тощо) та вищезгадана праця Олександра Цедербаума. В ній автор надає описи деяких єврейських товариств Бердичева, надає їх приблизний підрахунок та побіжно розповідає про їх діяльність та форму устрою. Однак Олександр Цедербаум не проводить їх детальне дослідження та характеристику. Опис Бердичева комерційного знайшов своє місце і в мемуарах Франциска Ковальського «Бердичівський ярмарок» 1823 р. в перекладі Петра Білоуса. Окрім зображення перебігу Космодем'янівського ярмарку, шляхтич залишає спогади також і про євреїв штетлу.

Отже, низка досліджень з історії м. Бердичів другої половини XIX – початку XX ст., становлення та розвитку традиційних єврейських благодійних товариств Західної, Центральної та Східної Європи, а також формування особливого типу документу всередині єврейських громад, товариств та організацій – пінкасім, надає можливість дослідження благодійних хавурот Бердичева з аспектів їх внутрішнього укладу, діяльності, функцій та місця в єврейській громаді міста 1844-1917 рр.

РОЗДІЛ II. Актові книги єврейських товариств як історичне джерело

2.1. Історія та загальна характеристика актових книг

Одним із найцінніших джерел у будь-якому дослідженні, що стосується життя та діяльності єврейської громади загалом, або її окремих органів самоуправління, є її актові книги, або, якщо дотримуватись їх традиційної назви, - пінкасім, що масово почали використовуватись для фіксування поточних справ громади з ранньомодерної доби. Цей тип документів, на сторінках яких закарбовувалась історія та хронологія подій, що спіткали єврейську соціальну інституцію (кагал, синагогу, товариство тощо), або навіть цілу громаду, відображають традиційний уклад єврейської общини, віросповідання, її культурні та соціальні особливості. Пінкасім використовували для фіксування поточних справ всередині громади, а отже кожна записна книга має свою хронологію та виклад подій, що відбувались із містечком та його громадою протягом певного історичного періоду. Актові книги дають нам можливість подивитись на життя окремого штетлу очима представників єврейської громади – окремих рабинів, традиційних інституцій та пересічних юдеїв. Завдяки цьому наразі пінкасім часто грають роль інтегральної частини колективної пам'яті євреїв після Голокосту (детальніше далі в підрозділі), адже саме ці документи відображають місцевий характер єврейської громади конкретного містечка. Тому єврейські актові книги, існування яких часто було відомо лише членам общини та не фіксувалось офіційною владою, є найважливішим джерелом для дослідників при реконструкції історії єврейського населення штетлу та його соціальних та адміністративних інституцій. Провідна роль цих джерел в моїй магістерській роботі диктує необхідність розділу про цей тип документів, в якому я надаю короткий огляд історії та загальних особливостей пінкасім.

Отже, сама назва **פנקס** має багато визначень та трактувань, але я пропоную дотримуватись одного з класичних варіантів, який надав Шимон Дубнов в 1891 р.: «Пінкос – це рукописна пам'ятна або актова книга будь-якої

єврейської громади, установи, громадського союзу або релігійного братства»²⁹. Саме слово *пінкас* походить від грецького слова *πίναξ* «дошка для записів», що перейшло в мішнаїтський іврит (де бук. перекладається як «записник»), але під впливом ашкеназької вимовної традиції, що виникла вже в єврейській діаспорі Європи, *פנקס* може мати розбіжності у прочитанні. Відповідно, в багатьох дослідженнях можна зустріти такі назви для традиційних актових книг, як *пінкос* або *пінкес* ([pinkos]\[pinkes])³⁰. Однак, для цього дослідження була обрана форма *пінкас*, що відповідає правилам вимови в сучасному івриті, а також є загальноновживаною у сучасному дослідницькому дискурсі.

Поява документів такого типу є наслідком розвитку єврейської громадської організації в Європі в періоди пізнього середньовіччя та ранньомодерного нового часу. Тоді, в умовах швидкого розвитку державного апарату влади ряду європейських країн, єврейським громадам необхідно було виробити інституції, які б регулювали їх внутрішнє життя та взаємовідносини із оточуючими їх державами. Ці інституції могли мати безліч форм втілення та виконувати різноманітні функції, але всі вони були, свого роду, посередником та адміністративною ланкою водночас для власне єврейської громади та неєврейського оточення. Саме тоді постало питання фіксування внутрішніх законів та приписів, якими керувались подібні адміністративні структури, й найкращим з варіантів стало ведення записних книг. Дослідники припускають, що звичай робити подібні записи був перейнятий єврейськими громадами з оточуючого їх неєврейського оточення та домодерних держав, які на той час перебували у стадії свого зародження³¹.

²⁹ Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. *Восход*. Т. 4/9. Санкт-Петербург. 1891.

³⁰ מאגר הפנקסים האוסף הבינלאומי של פנקסי קהילות. פנקסים קהילתיים וערכם המחקרי

URL:

<https://web.nli.org.il/sites/nlis/he/pinkas/Pages/pinkasim-research-value.aspx>

(дата звернення до джерела 20.01.2021)

³¹ Там само.

Перший пінкас, який до наших днів зберігся лише частково, належав єврейській громаді німецького міста Нюрнберг та датується XIV-XV ст.³². Починаючи з XV ст. та далі звичай ведення цих актових книг майже при кожній єврейській громаді стає розповсюдженим та перетворюється на норму, що подекуди зберігалась аж до Голокосту. Зазвичай, ці записні книги використовувались для документування поточних справ та внутрішніх законів та приписів. Також пінкасі використовували для фіксування будь-яких місцевих подій та справ, що стосувались життя певної єврейської громади та, на думку голів громад чи членів певної групи, що мала пінкас, були варті на згадку на його сторінках³³. Саме тому, в пінкасі, окрім традиційних структурних розділів та підрозділів, про які більш конкретно буде написано далі, можна знайти інформацію про пожежі, гоніння, природні лиха, епідемії тощо³⁴.

Ці книги зазвичай містять найрізноманітнішу інформацію з різних джерел, які можуть бути й досить різними за жанром та типологією: цитати з Мішни, Вавилонського Талмуду та ТаНаХу, молитви, статут, подяка Б-гу, хронологічні та історіографічні записи з життя громади, списки членів громади, галахічні закони та приписи, протоколи засідань, заборони, податки, розподілення цдаки, фіксування сварок між членами громади, назви вулиць, опис будинків та дворів штетлу, списки куплених книжок тощо. Тож, пінкасі протягом довгого часу обіймали почесне місце в житті будь-якого єврейського містечка, адже були свого роду його літописом, хронікою, та юридичним документом водночас³⁵. Шанобливе ставлення до цього типу документів залишило свій слід й в єврейському фольклорі. В народі існували повір'я щодо чудодійних та магічних властивостей цих традиційних актових книг. Наприклад, А. Рехтман в книзі «Єврейська етнографія та фольклор» фіксує

³² הספרייה הלאומית של ישראל. URL: <https://www.nli.org.il/he> (дата звернення до ресурсу 02.02.2021).

³³ I. Bartal. The Pinkas: From Communal Archive to Total History. *Polin Studies in Polish Jewry*, vol. 29. 2017. С. 21-40.

³⁴ Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ. *Східний світ*, №2-3. 2016. С. 134.

³⁵ I. Bartal. The Pinkas: From Communal Archive to Total History. *Polin Studies in Polish Jewry*, vol. 29. 2017. С. 22.

сказання, що пов'язані із надприродною силою пінкасім: в будинку, де знаходиться пінкас, ніколи не станеться пожежа; актові книги мають цілющу силу, й тому, коли хворів хтось з членів громади, його приносили до помешкання та клали під голову хворому. Так само робили під час складних пологів³⁶.

Основними мовами ашкеназких пінкасім є іврит та їдиш, причому іврит може бути репрезентований на різних стадіях свого розвитку (біблійний, рабиністичний тощо), а їдиш може бути змішаним із мовою місцевого неєврейського населення. Окрім цього, пінкасім можуть містити записи вавилонською арамейською та окремі фрагменти мовою місцевого неєврейського населення³⁷.

Пінкасім існували не лише у громадах, а також у ваадім (напр. Литовський ваад, Моравський ваад), братствах, благодійних організаціях, ремісничих цехах, а також могли слугувати як реєстри торгових гільдій³⁸. Отже, пінкасім могли бути як місцевими документами (пінкесей-медіна), так і професійними.

Але в кінці XVIII ст. авторитет традиційний актових книг почав зазнавати нищівних ударів, які продовжувались аж до другої половини XX ст. Справа в тому, що наприкінці XVIII ст. відбувся ряд змін, що послабили єврейське самоуправління на території Центральної та Східної Європи. Режимми абсолютної монархії, які постали в Східній Європі (зокрема Російська Імперія) прийняли реформи, що змінили статус штетлів з окремих приватних польських містечок з власним внутрішнім устроєм на поселення під центральною владою, що автоматично означало скорочення єврейського

³⁶ Rekhtman A. Yiddische etnografie un folklor. – Buenos Ayres, 1958. – с. 195. Цит. по: Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ, Східний світ 2016. The World of the Orient, 2016, № 2–3 – с. 130.

³⁷ מאגר הפנקסים האוסף הבינלאומי של פנקסי קהילות. פנקסים קהילתיים וערכם המחקרי

URL:

<https://web.nli.org.il/sites/nlis/he/pinkas/Pages/pinkasim-research-value.aspx>

(дата звернення до джерела 20.01.2021)

³⁸ Там само.

самоуправління. Саме в цей період звичай документувати все, що відбувалось в окремій єврейській громаді в пінкасі, почав здаватись центральній владі підозрілим елементом старого польського ладу. Тому, незабаром після останнього поділу Речі Посполитої євреї були зобов'язані вести пінкасім на державній мові. Через це актові книги єврейської громади почали переховувати, адже багато євреїв попри все залишались прихильними до звичаю ведення записів в пінкасі, що надало цим книгам нову роль в очах єврейського населення, адже вони сприймалися як символ опозиції до вказівок монархічної влади та нововведень модерного суспільства³⁹.

Разом із поступовим розповсюдженням сучасного антисемітизму на землях Російської імперії та ліквідуванням кагалу як адміністративної одиниці в 1844 р., поборники Гаскали на землях Східної Європи, які перейняли, в деякій мірі, негативні погляди державних чиновників Пруссії, Австрії та Росії на єврейську автономію, почали використовувати пінкасім задля осудження або висміювання традиційного ладу (або висміювали самі пінкасім). Найяскравішим прикладом цього є «Книга кагалу» Якова Брафмана (перше видання було в 1869 р., друге доповнене видання – 1875-1882 рр.), за основу якої були взяті уривки з мінського пінкасу в перекладі на російську в супроводі некоректних коментарів та висновків автора без урахування галахічних законів. Саме ця книга в 70х рр. XIX ст. стала сприйматись російськими читачами як головне джерело, що свідчить про те, що єврейська громада є «державою в державі», яка не бажає коритися російським законам та експлуатує християн. Ця праця користувалася успіхом серед антисемітські налаштованих кіл, була перекладена французькою, польською та німецькою мовами, а також стала джерелом для декількох антисемітських статей та змусила нову російсько-єврейську інтелігенцію ухилятися від роботи з текстами першоджерел⁴⁰.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

В цьому контексті варто згадати Переца Смоленського, який був одним з попередників сіонізму. В своєму творі «Поховання віслюка» 1874 р., за основу якого було взято декілька рядків з пінкасу однієї з єврейських громад (хевра кадіша) Білорусії, він в сатиричній манері продемонструвати читачам, наскільки застарілим є лад традиційної єврейської громади, і наскільки вона потребує реформ⁴¹.

Однак, в той самий час в колі інтелектуалів *Wissenschaft des Judentums*⁴² виник протилежний до антисемітських тенденцій інтерес до вивчення історії єврейських громад. Ця група дослідників, що перейняла тогочасну ідею єврейського націоналізму, прагнули відшукати на сторінках традиційних книг та в побуті єврейських громад вираження єврейського національного духу, який зберігався в єврейських громадах діаспори в ранньомодерний період. Історики такого ґатунку «націоналізували» пінкаси, чим наприкінці XIX ст. повернули йому законне місце у вивченні соціального та економічного життя єврейських громад⁴³.

Одним з прикладів, що якнайкраще відображає позицію другої групи єврейсько-російської інтелігенції того часу, є заклик Шимона Дубнова «Будемо шукати та досліджувати наші шляхи», котрий був оприлюднений в 1891 р. В ньому історик закликає східноєвропейських євреїв збирати історичні матеріали та брати з пінкасів інформацію, яку б єврейський вчений міг використовувати при написанні історії євреїв⁴⁴.

Як наслідок, вже протягом XX ст. формуються спочатку збірники, а згодом колекції пінкасів у вітчизняних та закордонних бібліотеках, починається робота над перекладом та публікуванням їх текстів. Наприкінці

⁴¹ I. Bartal. The Pinkas: From Communal Archive to Total History. *Polin Studies in Polish Jewry*, vol. 29. 2017. С. 21-40.

⁴² Інтелектуальний рух в Європі в XIX – поч. XX ст., що виступав за академічне вивчення юдаїзму та євреїв

⁴³ מאגר הפנקסים האוסף הבינלאומי של פנקסי קהילות. פנקסים קהילתיים וערכם המחקרי

URL:

<https://web.nli.org.il/sites/nlis/he/pinkas/Pages/pinkasim-research-value.aspx>

(дата звернення до джерела 20.01.2021)

⁴⁴ Там само.

XX – поч. XXI ст. дослідники масово починають залучати матеріали актових книг єврейської громади до написання історії єврейських громад Європи від періоду пізнього середньовіччя до II половини XX ст⁴⁵. До їх когорти належать Шмуель Веінтер, Авраам Рехтман, Ісаак Левітас, Мордехай Надав Ісраель Халперн, Йосеф Хаїм Єрушалмі та Стефан Літт⁴⁶.

На жаль, Голокост став кінцем традиції ведення актових книг всередині єврейської громади, а сама концепція пінкасім була переосмислення в діаспорі після Катастрофи. Саме тому наразі цю назву мають також меморіалі книги (сіфрей-зікарон ספרי זיכרון «книги пам'яті»), а також антології та енциклопедії, які розповідають про життя єврейського суспільства, якого вже не існувало, та надають стислу інформацію щодо єврейських громад в Східній Європі⁴⁷. До їх числа входить низка енциклопедичних видань від Яд ва-Шем, що носять назву פנקס הקהילות «Записник єврейських громад».

Отже, пінкасім є цінними історичними джерелами, які можуть розповісти нам про такі аспекти життя єврейських громад, як локальні події, що знайшли своє відображення лише на сторінках записної книги громади, особливості адміністративного устрою, шляхи допомоги бідним, особливості літургії та приналежність громади до певної течії юдаїзму.

2.2. Характеристика колекції актових книг єврейських благодійних товариств Бердичева 1844-1917 рр.

Однією з найбільших зібрань актових книг єврейських громад та товариств є колекція пінкасім Національної бібліотеки України ім. Вернадського, що зберігається у 321 фонді Відділу фонду юдаїки Інституту рукопису⁴⁸. Наразі

⁴⁵ מאגר הפנקסים האוסף הבינלאומי של פנקסי קהילות. פנקסים קהילתיים וערכם המחקרי

URL:

<https://web.nli.org.il/sites/nlis/he/pinkas/Pages/pinkasim-research-value.aspx>

(дата звернення до джерела 20.01.2021)

⁴⁶ Petrovsky-Shtern Y. Hasidism, Havurot, and the Jewish Street. Jewish Social Studies New Series, vol. 10, No. 2. Indiana University Press. 2004. С. 20–54.

⁴⁷ I. Bartal. The Pinkas: From Communal Archive to Total History. Polin Studies in Polish Jewry, vol. 29. 2017. С. 37-38.

⁴⁸ Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ. Східний світ, №2-3. 2016. С. 130.

колекція пінкасім налічує 110 примірників, більшість з яких походять з різних регіонів України, невелика частина – з Білорусії (Мінск), та датуються кінцем XVIII – поч. XX ст.⁴⁹. Як пише одна з дослідників українських пінкасім Ірина Сергєєва у своїй статті «Художнє оздоблення єврейських рукописних пам'яток України кінця XVIII – першої чверті XX ст.: традиції і побутування», цей тип документів потрапив до НБУВ у складі зібрання єврейських друкованих видань і рукописів наприкінці 20-х рр. XX ст. після закриття бібліотек та архівів Єврейського історично-етнографічного товариства та Товариства для поширення освіти поміж євреїв у Росії⁵⁰.

Вибірка пінкасім з Бердичева, що є частиною загальної колекції, налічує одинадцять екземплярів та датується періодом від 1844-1917 рр.:

1. Продовження пінкаса брацлавських хасидів з Бердичева, що належало товариству вивченню Мішни "משניות", 3 зошити, копія, XIX ст., 56 арк.;
2. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות" "ותלמוד בבלי", Бердичів, 1844 – 1917 рр. 89 арк., 44 чистих;
3. Пінкас тов. тих, хто вивчає законоукладення "שוני הלכות", Бердичів, 1851, 7 арк, 1 чистий;
4. Пінкас товариства тих, хто читає псалми "מגיד תהלים", Бердичів, 1858–1917 рр., 32 арк., 3 чистих;
5. Пінкас товариства вивчення Мішни "משניות", Бердичів, 1861–1887 рр., 26 арк., арк. 26 чистих;
6. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים", Бердичів, 1864 р., 124 арк., 105 чистих;

⁴⁹ Там само – с. 130.

⁵⁰ Сергєєва І. Хамрай О. О. Художнє оздоблення єврейських рукописних пам'яток України кінця XVIII – першої чверті XX ст. : традиції і побутування (на матеріалах колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. Харків : ХДАДМ, Центр Сходознавства, 2010. (Мистецтвознавство, № 8: Сходознавчі студії, вип. 3: Єврейське мистецтво і український контекст. Обрії традиційної художньої культури). С. 199–235..

7. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "אהבת רעים", Бердичів, 59 арк., 21 чистих, 1865–1885 pp.;
8. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "אהבת רעים", Бердичів, 24 арк., 6 чистих, 1871p.;
9. Пінкас товариства вивчення Мішни "ש"ס ומשניו", Бердичів, 1874–1908 pp, 65 арк.;
10. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "אהבת רעים", Бердичів, 1896p., 35 арк.;
11. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים", Бердичів, 1859 p., 13 арк., 13-й відірв⁵¹.

Ці одинадцять актових книг є джерельною базою мого дослідження та головними носіями інформації про єврейські благодійні товариства Бердичева другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Кожен з цих документів має унікальні структурні та художні складові, що заслуговують на увагу кодикологів та дослідників єврейського художнього мистецтва. Однак, розглядаючи пінкасім як історичне джерело, що розповідає нам про діяльність єврейських благодійних товариств конкретного міста, необхідно виокремити їх основні структурні елементи:

1. Титульний аркуш, де зазначаються те, що ця книга є саме пінкасом, якій громаді та якого міста він належить, назву товариства, рік, ім'я та походження писаря, що вносив записи до актової книги, а також ряд цитат та благословень з ТаНаХу\Талмуду\Мішни, що часто є фігурними оформленнями титульного аркушу у вигляді мікрографії. Окрім цього, титульний аркуш може містити ілюстрації, які відповідають єврейській традиції (леви, колони, рослинний орнамент тощо). Так само

⁵¹ Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ. Східний світ, №2-3. 2016. С. 130-139.

зазначається коротка інформація про те, для кого або\та хто створено ця організація.

Актова книга товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1844-1917 pp. має три титульні аркуші.

2. Гакдама הקדמה «вступ». Ця частина документу є вступною частиною, в якій коротко переповідають біблійну історію створення світу, який Б-г створив у התנדב רצון «добровільному бажанні». В тексті підкреслюється важливість бути благочестивим, дотримуватись Тори та виконувати одну з головних заповідей юдаїзму – чинити добрі справи. В залежності від актової книги, наприкінці гакдама може ще раз проголошуватись мета товариства.
3. Петіха פתיחה" відкривання. Зазвичай цей елемент пінкасім благодійних товариств Бердичева є благословенням тих, хто присвячує себе вивченню Мішни й Талмуду.
4. Гаскама הסכמה" «згода». На відміну від друкованих книжок гебрейською, в яких гаскама являла собою письмово завірене схвалення релігійного авторитету (рабина) на друк та була обов'язковою, гаскама в пінкасім є згодою членів хеври на дотримання постанов товариства. Коротка гаскама присутня в актовій книзі «Любові до ближніх» אהבת רעים" 1871 p.
5. Таканот תקנות «постанови». В цій частині міститься основна інформація про внутрішній уклад кожного благодійного товариства, статут, постанови, штрафи, особливості організації діяльності та допомоги членам громад.
6. Імена людей, що були занесені до документу אלה שמות האנשים הבאים על «Ось імена людей, які поставили підпис». Ця частина є списком членів благодійних товариств. Окрім імен, в деяких пінкасім вказуються

посада членів товариства, їх рід занять, а також надається окремий список померлих членів братства.

Часто гаскама\птіха та таканот пінкасім розділені окремими аркушами, які є переліком різноманітних благословень на честь товариства, якому належить актова книга. Рядки благословень виконані в техніці мікрографії та акроніму водночас. Акроніми цих благословень є або багаторазовим повторенням назви хеври, або коротким викладом тієї самої інформації, яку містить титульний аркуш пінкасім – найменування самого документа (פנקס пінкас «записник», «актова книга», або מחברת קדושה махберет кдуша «священний зошит»), назву товариства, рік у вигляді літер, іноді ще ім'я писаря. Такі аркуші є суто декоративний елементом, адже півкола мікрографій зображують або עץ חיים ец хаїм «дерево життя», або שערים (шеарім, з івр. «ворота»). Техніка мікрографії є поширеною для оздоблення єврейських книжок⁵², тому напівкола благословень зустрічаються майже в кожному пінкасі бердичівської вибірки.

Варто підкреслити, що наявність таких частини, як птіха та гаскама відносна, й не завжди репрезентована у пінкасім. Як зазначено вище, гаскама є структурним елементом лише однієї актової книги, в той час, як петіха наявна в документах товариств вивчення розділів Мішни "משניות", XIX ст., Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1844-1917 pp. та Мішни "ש"ס ומשניות" 1874-1908 pp. Окрім основної структури, пінкасім можуть мати додаткові розділи, молитви, подяки, відомості про важливі події в громаді тощо⁵³.

Також варто відзначити однаковий стиль оформлення сімох з одинадцяти актових книг збірки: пінкасім товариств вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1844-1917 pp. (перший титульний аркуш та друга

⁵² Сергеева І. Хамрай О. О. Художнє оздоблення єврейських рукописних пам'яток України кінця XVIII – першої чверті XX ст. : традиції і побутування (на матеріалах колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. Харків : ХДАДМ, Центр Сходознавства, 2010. (Мистецтвознавство, № 8: Сходознавчі студії, вип. 3: Єврейське мистецтво і український контекст. Обрії традиційної художньої культури). С. 199–235..

⁵³ Основні структурні елементи документів продемонстровані в Додаток 1.

частина пінкасу, що датується 1874 р.); тих, хто вивчає законоукладення "שוני הלכות" 1851 р.; тих, хто читає псалми "מגיד תהלים" 1858-1917 pp.; «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים" 1864 р.; «Любові до ближніх» "אהבת רעים" 1865-1885 pp. та однойменне товариство, що датується 1871 р. Причина проста – над актовими книгами цих хеврот працював один писар, ім'я якого ми знаходимо на титульних аркушах цих документів:

*... (написаний) святим писарем Іцхаком за сказанням його покійного батька, великого вчителя, Шимона, благословенна пам'ять його, з Черняхова, який зупинився тут, в Бердичіві ...*⁵⁴

על יד הכותב הק' יצחק בא"א המנוח מהר' שמעון ז"ל מטשערניקוב חונה פה ברדיטשוב

Окремо необхідно виділити актові книги товариств вивчення Мішні й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1844-1917 pp. та вивчення Мішні "משניות", Бердичів, 1861–1887 pp. Як вже було згадано вище, актова книга першого з них містить три титульних аркуші, що датуються: 1-й – 1844 р., 2-й – 1874 р. та 3-й – 1917 р., в якому хевра мала вже іншу назву «Дванадцять братів» שנים עשר אחים. Актובה книга товариства має дві частини, що датуються відповідно 1874 та 1917 pp. Нажаль, від першої частини документу залишився лише титульний аркуш та аркуш благословень у вигляді мікрографії. Актובה книга другого товариства також має дві частини, що датуються: 1-а – 1861 р. та 2-га – 1887 р. Однак, на відміну від першої частини, друга частина цього пінкасу не має титульного аркушу.

Кожний із зазначених структурних елементів єврейських записних книг є цінним джерелом інформації про внутрішнє життя громади, її світогляду, віроповідання, звичаїв, мови тощо, і кожен з них заслуговує на низку окремих статей чи навіть дослідницьких робіт. Але задля дослідження діяльності благодійних товариств Бердичева я приділяю увагу лише трьом основним складовим актових книг:

⁵⁴ Ф 321. Пінкас товариства тих, хто вивчає законоукладення "שוני הלכות", 1851 р. – Оп. 1.

1. титульний аркуш, де вказується назва хеври, її короткий опис та рік заснування;
2. постанови товариства (івр. תקנות), які по суті є збіркою приписів, за якими воно функціонувало та організовувало свою діяльність;
3. списки членів хеврот, в яких вказується ім'я, прізвище, фах чи соціальний статус члена товариства, а також дата смерті.

Таким чином аналіз вибірки пінкасім з Бердичева 1844-1917 рр. дозволяє нам виокремити основні стильові та структурні елементи даного типу документів, охарактеризувати особливості актових книг окремих єврейських благодійних товариств та встановити точне датування кожного з пінкасім. Окрім цього, були виділені три найбільш інформативних компонента актових книг м. Бердичів, що взяті за основу реконструкції та дослідження діяльності хеврот: титульний аркуш, постанови товариства та списки членів товариства.

Шимон Праведник був одним з тих, хто залишився у зібранні великому. І казав він: на трьох стовпах тримається світ – на Торі, на Служінні Богові та на Творенні добра ближньому.

Саме тому, пише історик Райнер Йосеф Барзен, кожен єврей, який належав до єврейської громади був зобов'язаний сплачувати десятину тій синагозі, в якій він молиться, а також, згідно постанов громади (якщо такі були), надавати цдаку. Звісно, тій самій синагозі, до якої він належав, і навіть сплачувати їй штраф за несплату обов'язкового податку, який потім також ставав частиною благодійного фонду⁵⁹.

В епоху пізнього середньовіччя, на яку припадає виникнення та розквіт благодійних братств як окремої інституції, цдака як засіб допомоги нужденним починає інституалізовуватись.

Історію традиційних єврейських братств на теренах Західної та Східної Європи слушно почати з самого терміну братство (хевра івр. חברה). Визначення терміну братство є досить проблематичним, адже різними мовами та в багатьох дослідженнях воно варіюється від гільдії, цеху до асоціації та компанії⁶⁰. Варто пам'ятати, що на початку всі братства завжди мали релігійний характер. Це твердження репрезентоване у визначення поняття «братства» професора Хаверкампа:

...братство – всі довготривалі асоціації чоловіків\жінок, які, ... брали в ній участь на рівних та визначали статuti для самих себе... вони присвячували себе спільним релігійним та церемоніальним діям під час зборів, зазвичай, із святкуванням меси (релігійні послуги) та їжею... Роблячи це, вони сприяли своєму земному добробуту, а також спасінню душ як живих, так і мертвих членів братства⁶¹.

⁵⁹ Rainer Josef Barzen. The Meaning of Tzedakah for Jewish Self-Organization within a Non-Jewish Enviroment. Selected Essays in Jewish Studies, vol. 2: History of the Jewish People and Contemporary Jewish Society. Jerusalem. 2005. С. 8.

⁶⁰ F. Francesconi. The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. С. 307.

⁶¹ Цит. по: Rainer Josef Barzen. The Meaning of Tzedakah for Jewish Self-Organization within a Non-Jewish Enviroment. Selected Essays in Jewish Studies, vol. 2: History of the Jewish People and Contemporary Jewish Society. Jerusalem. 2005. С. 12.

Окрім цього, братства створювались одночасно й для консолідації певного прошарку населення громади, й для вирішення нагальних проблем тієї чи іншої частини населення цієї громади. Зважаючи на це, сфера діяльності братства, а відповідно, і його тип\вид, зумовлювались потребами громади в той чи інший період своєї історії. Враховуючи цю особливість організації, Фредеріка Францесконі поділяє всі відомі єврейські хеврот на чотири типи за їх основною метою: 1 – догляд та піклування за хворими та померлими, 2 – дотримання релігійних ритуалів та кабалістичні практики, 3 – взаємна благодійна допомога, 4 – професійні об'єднання (корпорації, або ж гільдії⁶²). Цю класифікацію дослідниця пропонує для єврейських благодійних товариств загалом, аналізуючи їх види, функції та діяльність протягом всієї їх історії існування.

Перші єврейські товариства виникли у середньовіччі, в XIII ст. в Арагоні за ініціативою нижчих класів єврейської громади та кількох філантропів, які, за відсутності чітко визначеної політики соціального захисту та забезпечення у суспільстві, прагнули зробити щось, аби полегшити стан бідних та знедолених. У власній статті історикиня зазначає, що перше зареєстроване товариство такого виду було зафіксоване в Сарагосі в 1263-1264 рр. – Кат а-Хавура⁶³.

У статті авторка стверджує: «*The social values at the base of the first confraternities ... were the study of the Torah, charity, and the performing of various types of gemilut hesed (acts of loving-kindness)*»⁶⁴. Продовжуючи цю думку, Ф. Францесконі пише, що в єврейських (як і в християнських) благодійних товариствах пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу вищеперераховані цілі та соціальні цінності перетиналися та часто були невід'ємними одне від одного. Тож, логічним є те, що перший тип братств, що

⁶² F. Francesconi. The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. С. 307.

⁶³ Там само – с. 307.

⁶⁴ Там само – с. 308.

зазнав інституалізації, мав на меті належний (за єврейським законом) похорон євреїв громади, родичі яких не могли зробити це самостійно. Згадки про подібні хеврот з'являються ще в Талмуді та в роботах середньовічних рішонім. Наприклад, Шломо бен Ісаак з Труа (Раші, 1040-1105) стверджував, що в давній Палестині таких товариств було багато, і всі вони переймалися питанням похорону членів своєї громади, однак він не дає ніякої інформації щодо їх структури. Деякі дослідники бачать першоджерело середньовічних єврейських хеврот у давній Палестині, інші стверджують, що більший вплив на встановлення таких інституцій справили тогочасні християнські структури⁶⁵. Такий висновок робить Ганна-Сільвія Гольдберг, досліджуючи єврейську громади Праги в раньомодерний час в книзі «Crossing the Jabbok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth through Nineteenth-Century Prague»⁶⁶.

В будь-якому разі, товариства, що відповідали за похорон та догляд за хворими, були вже чимось набагато більшим, ніж просто продовження середньовічних інститутів, уточнює Ф. Францесконі, – вони відповідали релігійним принципам, індивідуальним потребам та соціальним та політичним змінам всередині єврейської громади⁶⁷. Так відбулося із єврейськими хеврот в Арагоні XIII ст., які виникли в умовах необхідності підризу внутрішнього політичного балансу, що знаходився в руках заможних членів єврейської громади, які перестали задовольняти потреби бідної частини населення⁶⁸.

Аналізуючи дослідження іспанських єврейських благодійних товариств, історикиня пише, що вже у XIV та XV віках у подібних товариств почали з'являтися власні синагоги, де члени товариства відокремлювались від

⁶⁵ Там само – с. 308-309.

⁶⁶ Goldberg, Sylvie Anne. *Crossing the Jabbok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth through Nineteenth-Century Prague*. (Berkeley: 1996). Цит. по: Federica Francesconi, *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe*, Brill, 2019 – с. 309-325.

⁶⁷ F. Francesconi. *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities* / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. С. 309.

⁶⁸ Yom Tov Assis, *The Golden Age of Aragonese Jewry. Community and Society in the Crown of Aragon, 1213–1327* (London: 1997) – с. 246–247. Цит. по: Federica Francesconi, *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe*, Brill, 2019 – с. 309-325.

громадського істеблішменту, беручи участь у службі, що не підпадала під обмеження та формальності головних синагів, що контролювались заможними членами єврейської громади⁶⁹.

Дослідниця зазначає, що у подальшому в ряді єврейських громад Іберії виникли інші типи благодійних товариств, що спеціалізувались на вирішенні соціальних проблем єврейських громад, які не були в компетенції голів громади: надання медичної допомоги, притулок для хворих та бідних членів громади, допомога та догляд за хворими (братство Біккур-Холім «навідування до хворих», що виникло в першій половині XIV ст.), братства типу поховальних, але серед навернених юдеїв, де релігійний компонент був відсутнім тощо. В цей період також з'явився новий тип товариств, що мав на меті неухильне дотримання релігійних приписів та здійснення релігійних молитов та ритуалів (братство Ашморет а-бокер в Сарагосі 1378 р.)⁷⁰.

Поширення практики благодійних товариств продемонстровано в працях дослідника сефардського єврейства часів середньовіччя – Йом Тов Асіса. В одній зі своїх книг він зазначає, що після 1391 р., а далі після вигнання з Іспанії у 1492 р., єврейські іспанські громади зіграли вирішальну роль у розповсюдженні благодійних товариств в інших європейських країнах. Таким чином, наприклад, з'явилося товариство Мальбіше-Арумім в 1401 р. м. Арль (Франція)⁷¹. Як пише ще один історик, Роберт Бонфіл, важливими в цьому контексті є іспанські громади, що після вигнання оселилися в Італії та

⁶⁹ Yom Tov Assis, "Welfare and Mutual Aid in Spanish Jewish Communities," in *The Sephardi Legacy*, (ed.) Haim Bernart, vol. 1 (Jerusalem: 1992), 318–345; Asunción Blasco Martínez, "Instituciones sociorreligiosas judías de Zaragoza (siglos xiv– xv). Sinagogas, cofradías, hospitals," *Sefarad* 49 (1989): 227–236; 50 (1990): 3–46.). Цит. по: Federica Francesconi, *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe*, Brill, 2019 – с. 309-325.

⁷⁰ F. Francesconi. *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities* / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. С. 310-312.

⁷¹ Yom Tov Assis, *The Golden Age of Aragonese Jewry. Community and Society in the Crown of Aragon, 1213–1327* (London: 1997). Цит. по: Federica Francesconi, *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe*, Brill, 2019 – с. 309-325.

заснували декілька братських об'єднань, члени яких були об'єднані за національною приналежністю⁷².

Аналізуючи праці низки дослідників⁷³, Фредеріка Францесконі підсумовує, що розповсюдженню єврейських (і, так само, християнських) благодійних товариств першого різновиду посприяла чума, що у 1575 р. спустошила Північну Італію та призвела до демографічного спаду населення Венеції на 30%⁷⁴. До речі, за спостереженням Еліота Горовіці, хеврот кадіша (а саме вони почали відігравали велику роль в період чуми) як ніякий інший тип братств були занурені в культуру того часу, коли ритуали процесій формували ідентичність міст, громад та людей⁷⁵.

Моше Ідель стверджує, що другий тип братств між кінцем XVI ст. та 1620х рр. досяг свого розквіту в Італії, в обряді братств Шомрім ла-Бокер. До кінця XVII ст. товариства для читання цих молитов існували вже в усіх основних італійських громадах. Заслуговує уваги ще той факт, що з кінця XVI ст. до першої половини XVIII ст. громади Шомрім ла-Бокер в Італії також складали та публікували молитовники, які отримали широке розповсюдження за межами Італії⁷⁶.

Питанням діяльності та укладу благодійних єврейських товариств в контексті ашкеназьких громад займався Якоб Маркус. У своїй книзі «Communal Sick-Care in the German Ghetto» він пише, що якщо говорити про

⁷² Robert Bonfil, *Jewish Life in Renaissance Italy* (Berkeley: 1994), 171–172, 195–197. Цит. по: Federica Francesconi, *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe*, Brill, 2019 – с. 309–325.

⁷³ Про чуму в Венеції пише Paolo Preto, *Peste e società a Venezia, 1576* (Vicenza: 1978); про венеціанські товариства див. David D'Andrea, "Charity and Confraternities," in *A Companion to Venetian History, 1400–1797*, (ed.) Eric Dursteler (Leiden: 2013), 421–447. Цит. по: Federica Francesconi, *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe*, Brill, 2019 – с. 309–325.

⁷⁴ Federica Francesconi, *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe*, Brill, 2019 – с. 313.

⁷⁵ Horowitz E. *Processions, Piety, and Jewish Confraternities. The Jews of Early Modern Venice* / editors: Robert C. Davis and Benjamin Ravid. Baltimor and London: The Johns Hopkins University Press. 2001. С. 241.

⁷⁶ Moshe Idel, "Major Currents in Italian Kabbalah in the Early Seventeenth Century," in *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, (eds.) Isadore Twersky and Bernard Septimus (Cambridge, ma: 1987), 137–200. Цит. по: Federica Francesconi, *The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe*, Brill, 2019 – с. 309–325.

єврейські громади на німецьких територіях епохи середньовіччя, то діяльність окремих благодійних товариств як певної інституції із чітко вираженою структурою та метою не існувало аж до першої половини XVI ст⁷⁷. Натомість, Райнер Йосеф Барзен пише, що є свідчення того, що не раніше XII та XIII ст. мешканці декількох сільських єврейських поселень організовували власний внутрішній уклад за допомогою податкової системи та спільного благодійного фонду, який традиційно формувався за допомогою цдаки⁷⁸.

Згадки про перше благодійне товариство – Хевра-кадіша в Франкфурті, – сягають 1517 р⁷⁹. Братство з'явилося як відповідь на недієздатність місцевої єврейської громади впоратись із похованням своїх членів в кризовий період своєї історії. За свідченнями одного з членів громади, рабина Йосефа Юспа Хана (1570-1637 рр.), *«було багато мертвих... нікому було ховати їх»*, а також *«ті, хто виконували це завдання, не були обізнані з необхідною ритуальною процедурою»*⁸⁰.

За допомогою порівняння устрою християнських гільдій з єврейськими благодійними товариствами Якоб Маркус демонструє, що в контексті ашкеназьких хеврот надзвичайно важливим є те, що на німецьких землях, де модель католицької релігійної гільдії в протестантському оточенні в ті часи вже викорінювалась та перетворювалась на світські, євреї, чий уклад громади базувався на релігійних догмах та приписах, досить легко перейняли цю модель для власних благодійних товариств⁸¹. Для ашкеназьких хеврот такого штибу якнайкраще підходить визначення поняття «гільдія» Люсі Тулмін Сміт: *«... добровільним об'єднанням тих, хто мешкає поряд один з одним, які*

⁷⁷ Marcus J. Communal Sick-Care in the German Chetto. Cincinnati: The Hebrew Union College Press, 1947. 335 c.

⁷⁸ Rainer Josef Barzen. The Meaning of Tzedakah for Jewish Self-Organization within a Non-Jewish Environment. Selected Essays in Jewish Studies, vol. 2: History of the Jewish People and Contemporary Jewish Society. Jerusalem. 2005. С. 7-17.

⁷⁹ Marcus J. Communal Sick-Care in the German Chetto. Cincinnati: The Hebrew Union College Press, 1947. 335 c.

⁸⁰ Goldberg, Sylvie Anne. Crossing the Jabbok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth through Nineteenth-Century Prague. (Berkeley: 1996). – 84. Цит. по: Federica Francesconi, The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe, Brill, 2019 – с. 309-325.

⁸¹ Marcus J. Communal Sick-Care in the German Chetto. Cincinnati: The Hebrew Union College Press, 1947. С. 63-74.

об'єднуються задля загальної мети, платять внески, разом моляться, періодично пирують разом, допомагають один одному в хворобі та бідності, та часто об'єднуються задля досягнення особливої мети». Також це визначення дослідниця доповнила в одній зі своїх робіт: *«хоча вона [гільдія] об'єднала всі класи разом в піклуванні про нужденних та об'єктах загального добробуту, вона не нехтувала формами та практиками релігії, справедливості та моралі»*⁸². Тож ашкеназькі благодійні товариства часто були майже ідентичні християнським, хоч термінологія, яку вони використовували, іноді могла бути суто талмудичною⁸³.

У висновку до порівняння юдейських та християнських товариств Якоб Маркус стверджує, що схожість єврейських хеврот до християнських благодійних асоціацій простежується в багатьох структурних елементах внутрішньої та зовнішньої організації: вступні внески, штрафи, посади (система корпоративної ієрархії), спільні молитви, наявність власних синагог (в християнському контексті – церков), щорічна спільна трапеза, збір та розподілення пожертв (милостині\цдаки), наявність власного окремого приміщення (гільдійний будинок\окрема кімната) тощо. Отже, формування ашкеназьких благодійних товариств в XVI ст. якщо й не перейняло повністю модель католицьких релігійних гільдій, то перебувало під їх потужним впливом⁸⁴.

В Центральній та Східній Європі братство мали власні специфіку та функції. Фредерика Францесконі пише про те, що вони часто мали характер єврейських професійних гільдій. Аналізуючи праці дослідників та статuti братств, дослідниця підсумовує, що починаючи з XVII ст., особливо в Моравії, Богемії та Польщі-Литві, євреї організовували гільдії як спробу покращити свій економічний статус, зокрема, підтримуючи відповідні стандарти та контролюючи конкуренцію, багато в чому так само, як це робили євреї в

⁸² "Guild," Encyclopaedia Britannica, 9th ed., XI – с. 259.

⁸³ Marcus J. Communal Sick-Care in the German Chetto. Cincinnati: The Hebrew Union College Press, 1947. С. 75.

⁸⁴ Там само – с. 74-80.

Арагоні в період середньовіччя⁸⁵. Перша зареєстрована єврейська гільдія була заснована в Казімежі в 1613 р., а вже в 1648 р. у Кракові та Львові діяли ще дев'ять подібних інституцій⁸⁶. Членство в цих гільдіях не було добровільним: вимагалось, щоб всі практикуючі це ремесло належали до них⁸⁷. Однак, у зв'язку зі зміцненням позицій ремісничих гільдій впродовж XVII-XVIII ст., вимога обов'язково вступати до гільдії була скасована. Не дивлячись на це, ремісники продовжували кооперуватись в єдину інституції, адже, окрім суто економічної функції, гільдії також пропонували релігійні послуги, взаємну підтримку та інші види допомоги. Великі гільдії могли засновувати власні синагоги, суди та інші установи. Дрібніші гільдії-товариства часто займались лише проведенням релігійних служб. Такі об'єднання євреїв-ремісників вимагали участі своїх членів у щоденних та святкових молитвах, й накладали штраф на тих, хто не приймав в них участь⁸⁸.

Єврейські гільдії почали поширюватись на ширші території у XVIII ст., і скоро кількість цих організацій була понад 100. Згодом, після поділів Речі Посполитої, в Російській Імперії добровільні об'єднання ремісників також здобули популярність у великих та маленьких містечках завдяки задоволенню соціальних, культурних та релігійних потреб єврейського населення⁸⁹.

Починаючи з XVII ст. одним з найпрестижніших товариств в житті східноєвропейських громад стає така форма укладу, як Хевра-Кадіша, що забезпечувала членів братства, а подекуди і цілу громаду, поховальними обрядами і усіма супровідними функціями (напр. догляд за хворим, кладовищем, допомога родичам небіжчика тощо). Гарним прикладом, що ілюструє твердження Фредеріки Францесконі, є єврейська громада Праги,

⁸⁵ F. Francesconi. The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. C. 322.

⁸⁶ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Guilds. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Guilds> (дата звернення до джерела 14.03.2021).

⁸⁷ F. Francesconi. The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. C. 322.

⁸⁸ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Guilds. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Guilds> (дата звернення до джерела 14.03.2021).

⁸⁹ Там само.

благодійне товариство якої, на думку історикині, було одним із найважливіших⁹⁰. В книзі Сільвії-Ганни Гольдбер «Crossing the Jabbok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth through Nineteenth-Century Prague» дослідниця стверджує, що головною метою хеври було задовольняти потреби зuboжілого прошарку єврейської громади за допомогою надання цдаки та дров. Окрім цього, всередині товариства було засновано три постійних грошових фонди: для догляду за єврейським кладовищем Праги, для сплати виняткових податків, та для задоволення надзвичайних соціальних потреб під час війни та епідемій. Але вже наприкінці XVII ст., коли кількість населення єврейської громади Праги сягнуло 10 000, благодійне товариство перебрало на себе функцію забезпечення цілої громади поховальними обрядами, збільшивши тим самим свій соціальний престиж. Але найбільший внесок празької благодійної хеври полягав в тому, що перейнята нею форма Хеври-Кадіши перетворилась на модель створення широкої мережі благодійних громад, які слугували підґрунтям соціального та культурного благополуччя в єврейських громадах Центральної та Східної Європи⁹¹.

Отже, протягом довгої історії свого існування благодійні хеврот, реагуючи на запити та потреби населення єврейських громад, сформували основні види своєї діяльності: благодійна допомога бідним та нужденним, опікування хворими, забезпечення належного поховання небіжчиків, сприяння у дотриманні релігійних постанов та ритуалів. Окрім цього, часто єврейські благодійні товариства виступали в якості платформи для об'єднання євреїв-ремісників. На теренах Східної Європи великого поширення набули поховальні товариства Хевра-Каддіша та хеврот, що перейняли форму робітничих гільдій.

⁹⁰ F. Francesconi. The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. С. 322.

⁹¹ Goldberg, Sylvie Anne. Crossing the Jabbok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth through Nineteenth-Century Prague. (Berkeley: 1996). Цит. по: F. Francesconi. The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. С. 323.

3.2. Місце єврейських благодійних товариств у внутрішньому укладі єврейської громади

Благодійні товариства протягом свого існування були невід'ємною частиною устрою єврейської громади, виконували ряд функцій та забезпечували бідних, зuboжілих чи соціально незахищених членів громади різноманітною допомогою (від їжі до грошових позик). Однак роль та місце хеврот як адміністративної одиниці можна чітко визначити лише через розуміння основного керівного органу громади – кагалу (קהל «зібрання»). Саме кагалу підпорядковувались єврейські благодійні товариства майже всю свою історію⁹².

Кагал був свого роду виборчим комітетом для керування життям громади, що існував в усі часи самоорганізованих єврейських громад. Кагал був маркером автономії юдеїв в діаспорі, та провадив базову організацію громади на кшталт досучасної держави, за допомогою власних законів, судів, та податків⁹³. На терени Східної Європи подібна система управління прийшла в кінці XII – початку XIII ст⁹⁴.

Нажаль, досі залишається незрозумілим, яким чином кагал обирався в період пізнього Середньовіччя та раннього сучасного періоду. Однак пізніше – в XVI та XVII ст., документи з Познані та Кракова свідчать про те, що кагал єврейських громад формувався за допомогою чоловіків, що мали певну власність та, відповідно, сплачували податки. Ці виборці вже визначали членів кагалу, склад якого оновлювався щороку. При кагалі також був ряд посадових осіб, що забезпечували більш ефективну діяльність цієї інституції – радники (до 40 людей, яких також називають кагалом), голови (рошім та парнасім), товім (добрі люди). Люди, що призначались на ці посади, зазвичай були досить заможними та часто були пов'язані із рабинським керівництвом через шлюб.

⁹² Haumann H. A History of East-European Jews. Budapest: Central European University Press, 2002. 159 c.

⁹³ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Kahal. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kahal> (дата звернення до ресурсу 17.03.2021).

⁹⁴ Устав Болеслава 1264 р.

До кагалу надходили всі основні грошові збори з людей громади, наймали та звільняли всіх необхідних для громади, так би мовити, фахівців – шойхетів, моелів, тощо; він опікувався вирішенням питань, що виходили за межі громади (напр. перемовини з державною владою, ведення справ з іншою громадою⁹⁵)⁹⁶.

Благодійність, одночасно як один з найважливіших постулатів юдаїзму, дотримання якого «...забезпечувало благодать та процвітання, і наближав прихід Машиаха...»⁹⁷, та як зручний засіб забезпечення бідних юдеїв громади, знайшла своє місце в автономному укладу кагалу. Благодійні товариства існували в усіх основних єврейських громадах Речі Посполитої, зосереджуючи свою діяльність на двох головних аспектах: догляд за хворими та поховання небіжчиків⁹⁸.

Виконання всіх обов'язків, що стосувались благодійної діяльності, лягали на плечі керівників кегіли, а точніше – на окремих керманичів в її складі, які були кимось на кшталт скарбників (на івриті – габай або габай а-цедек). Як демонструє Анна Михаловська на прикладі благодійних громад м. Сважендз в першій половині XVIII ст.:

*The basic tasks of the managers were to care for the poor and to verify the list of names of the needy, eliminating those who were getting some kind of outside income or profit and adding new names in turn. In addition, the managers supervised the ritual bath and slaughterhouses*⁹⁹.

Каси (по суті, грошовий фонд) благодійних товариств формувались окремо від каси кагала чи кегіли, кошти до неї надходили з індивідуальних пожертв, штрафів, грошових зборів на благодійність тощо¹⁰⁰.

⁹⁵ Яскравий приклад – Ваад чотирьох земель.

⁹⁶ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Kahal. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kahal> (дата звернення до ресурсу 17.03.2021).

⁹⁷ Michałowska A. Charity and the Charity Society (Khevre Kadisha) in the Jewish Community of Swerzedz in the Eighteenth Century. *Acta Poloniae Historica* 87. 2003. С. 79.

⁹⁸ Там само. – с. 80

⁹⁹ Там само – с.

¹⁰⁰ Там само. – с. 79.

З часом обов'язки по здійсненню благодійної діяльності зі старостів перейшли на спеціалізовані товариства. Наприклад, основні хеврот, що були представлені в єврейській громаді Сважендза, налічували поховальне товариство (Хевра-Каддіша), традиційні школи для вивчення священних текстів юдаїзму (Талмуд-Тора), а також торгівельні гільдії, що провадили благодійну діяльність лише для їх членів. Однак залишається незрозумілим, чи контролював кагал ці товариства¹⁰¹.

Із плином часу система кагального управління почала змінюватись. Перша велика трансформація відбувалась наприкінці XVI – початку XVII ст., коли значна частина єврейського населення Польщі після її об'єднання з Литвою, почала селитись в нових місцях, наново формуючи там стійку єврейську громаду. В багатьох місцях такі громади копіювали організацію кагала, але цей процес був неконтрольованим, нестійким та тривалим¹⁰².

Наступна перепона, з якою зіткнулись кагали єврейських громад, полягала в погіршенні стійкості політичної системи Речі Посполитої з кінця XVII – початку XVIII ст. Це призвело до того, що все більше внутрішніх справ почали переходити під контроль іноземних держав та великих сімей польських магнатів, що мінімізувало владу як монархії, так і більш дрібної знаті. А дрібна знать, в свою чергу, почала втручатись у внутрішні справи єврейських громад, тим самим підважуючи владу кагалів. В той самий час, євреї самі почали оминати у вирішенні своїх справ кагальні установи, і, наприклад, звертались напряду до неєврейських судів та інші органи влади. Поступово, влада в єврейській громаді почала переходити від громадських обранців до окремих особистостей або до невеликого кола заможних юдеїв¹⁰³.

Ще один виклик кагальній системі керування громадою пов'язаний із виникненням та розповсюдженням хасидизму в другій половині XVIII ст.

¹⁰¹ Там само – с. 81

¹⁰² The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Kahal. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kahal> (дата звернення до ресурсу 17.03.2021).

¹⁰³ Там само.

Хасидизм змістив центр влади та релігії з кагалу та рабинів до громади та цадиків¹⁰⁴.

У пошуках відповіді на питання «якої є причина стрімкого розповсюдження хасидизму на тогочасних україно-польських теренах?» (II пол. XVIII – I пол. XIX ст.), деякі дослідники бачать рішення у діяльності юдейських товариств, зокрема й благодійних. Одним з прихильників такої точки зору є Йоханан-Петровський Штерн. У своїй статті «Hasidism, Havurot, and the Jewish Street» 2004 р. видання він стверджує, що саме єврейські хавурот або ж хеврот були одним з важливих аспектів розповсюдження та змін хасидизму тих часів¹⁰⁵.

Наприкінці XVIII ст., після поділів Речі Посполитої, в Російській імперії влада кагалу перші десятиліття мала підтримку царської влади. Але останнє зобов'язання та впевненість російського уряду в тому, що кагал є тим, що відокремлює юдеїв від загального населення Імперії та не дає їм асимілюватись, поставили крапку в історії кагалу – 19 грудня 1844 р. діяльність кагалу була скасована¹⁰⁶. Близько одного мільйона юдеїв (конкретно 969 480¹⁰⁷) залишились без традиційної інституції, що віками організовувала життя єврейських громад. Її функції було передано місцевим державним органам управління, а видане в тому ж році «Положення про коробковий збір з євреїв» зобов'язувало спершу використовувати кошти таксе¹⁰⁸ для сплати урядових податків та боргів громад, й лише потім на утримання таких

¹⁰⁴ Там само

¹⁰⁵ Petrovsky-Shtern Y. Hasidism, Havurot, and the Jewish Street. Jewish Social Studies New Series, vol. 10, No. 2. Indiana University Press. 2004. С. 20–54.

¹⁰⁶ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Kahal. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kahal> (дата звернення до ресурсу 17.03.2021).

¹⁰⁷ Биюшкина Н. И. Высочайшее утвержденное положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению с уничтожением еврейских кагалов от 19 декабря 1844 года как важнейший источник регулирования самостоятельности еврейской общины. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, №2. 2013. С. 243.

¹⁰⁸ «Коробковий збір» з їдишу *уоржу*

інституцій як єврейські школи, сільсько-господарські поселення та благодійність¹⁰⁹.

Ліквідування кагалу призводить до того, що частково його функції перебирають на себе «залишки кагального устрою»: хасидські двори на чолі з цадіками, єшиви та хеврот, що могли мати вигляд асоціації, гільдії, цеху чи благодійного товариства¹¹⁰. Однак, як стверджує Хайко Хауман, для традиційних єврейських благодійних організацій друга половина XIX ст. стала важким випробовуванням. Через високу кількість єврейського населення та швидкі темпи індустріалізації здатність хеврот забезпечити кожного нужденного громади допомогою з кожним роком перетворювалась на ілюзію. Пік апогею юдейської системи благодійності припав на кінець XIX – поч. XX ст., коли кількість нужденних єврейських сімей дорівнював в середньому 20% від населення міст¹¹¹, а на шпальтах єврейських газет лунала критика в бік товариств. Саме тоді кут погляду на вирішення проблеми бідності єврейського населення змінився: на межі століть відбувся перехід від питання «чим допомогти?» до «як усунути причини бідності?» (напр. безробіття)¹¹².

Таким чином єврейські благодійні товариства на теренах Східної Європи пройшли довгий шлях від одного з виконавчих органів кагалу до самостійних платформ по наданню соціальної допомоги. Найбуремнішим для довгої історії хеврот став період після 1844 р., коли ліквідація цього органу єврейського самоуправління поставило хеврот перед необхідністю самостійного функціонування.

¹⁰⁹ Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2020. 141 с.

¹¹⁰ I. Bartal. The Pinkas: From Communal Archive to Total History. *Polin Studies in Polish Jewry*, vol. 29. 2017. С. 21-40.

¹¹¹ Дані приблизно за 1900 р., Haumann H. *A History of East-European Jews*. Budapest: Central European University Press, 2002. 159 с.

¹¹² Haumann H. *A History of East-European Jews*. Budapest: Central European University Press, 2002. 159-160 с.

РОЗДІЛ IV. Роль хеврот Бердичева у наданні допомоги бідним євреям міста

4.1. Історичний контекст

Для того щоб зрозуміти історичне тло, на фоні якого відбувалась діяльність єврейських благодійних товариств, необхідно надати короткий виклад історії Бердичева в другий половині XIX ст.

Цей період містечко зустріло в якості «...складного соціокультурного організму, який вміщував у собі групи різних професій, релігійних конфесій та культурних орієнтирів...»¹¹³. Таке різноманіття було побічним ефектом «золотої доби» штетлу, коли економічна та часто політична влада знаходилась в руках місцевої єврейської еліти, що складалась з заможних купців. Їх головною ціллю було обслуговування економічних діяльності та розвитку Бердичева¹¹⁴. Однак, після 1790-1840 рр., Бердичів здобуває офіційний статус одного з міст Російської Імперії та стає центром однойменного повіту 7(19) грудня 1845 р¹¹⁵. Й, як пише дослідник історії міста Андрій Горобчук, станом на II пол. XIX ст. являє собою одне з найбільших міст на території тогочасної України із великою щільністю населення (переважно єврейського) та швидкими темпами розвитку¹¹⁶. На перше вказує ряд статистичних даних: у 1844 р. кількість жителів містечка налічувала 41 тис. з яких 23 160 були євреями (дані за 1847 р.). Вже у 1861 р. кількість юдейського населення міста сягає 46 683, а в 1884 р. вона виросла до 62 366 євреїв з 77 823 мешканців Бердичева (тобто 80% від загальної кількості населення)¹¹⁷.

Цю особливість помічає й Іван Фундуклей у своїй праці «Статистическое описание Киевской губернии, ч. 1» за 1852 р. Автор називає

¹¹³ Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2020. 141 с.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: ПП «Рута», 2012. 232 с.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Бердичев. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16-ти т. / редкол. Н. А. Переферкович, О. Ф. Зелинский, Л. І. Каценельсон та ін. Санкт-Петербург: Общество для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз и Ефрон. 1908-1913.

Бердичів «еврейским городом», де християни – лише 1\8 від всього населення міста, а також зазначає, що «главное занятие и источник барышей и заработковъ всѣхъ степеней для Бердичевского населенія составляютъ торговые, банкирскіе и комиссіонерскіе обороты, мастерства и промыслы»¹¹⁸.

Дійсно, як зазначає в своєму дослідженні Олег Хмельовський, досліджуючи історію містечка з кінця XVIII – першої половини XIX ст., 40% від єврейського населення штетлу отримували прибутки від торгівлі¹¹⁹. Однак, як пише Андрій Горобчук, в 60-х роках XIX ст. економічна система міста, що ґрунтувалась на польському помісному землеволодінні, була підірвана. До цього призвели скасування кріпосного права у 1861 р. та укази Олександра II як реакція на Польське повстання 1863-1864 рр. Польські поміщики почали виводити свої капітали з українських земель, перебираючись до Королівства Польського, а відомі бердичівські ярмарки ще з 1856 р. були перенесені до Києва¹²⁰. Вплив цих подій для середньостатистичного єврея-торгівця відобразив Олександр Цедербаум в книзі «Бердичевские тайны» 1870 р.:

*Положение усугубилось во время последней польской революции, когда крестьяне были освобождены, а помещики обеднели. С тех пор Бердичев пришёл в сильный упадок. Те, у кого ещё есть имя и капитал, делают хорошие гешефты. Напротив, средние и мелкие торговцы мучаются. Если кто-то из них пробует раскрутиться с малым капиталом, вкладываемым в большое дело, или же в кредит, то долго не выдерживает и становится банкротом*¹²¹.

Таким чином Бердичів поступово втрачав роль великого торгового центру й набував вигляд одного зі звичайних провінційних міст Російської Імперії.

¹¹⁸ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / изд. Иваном Фундуклеем. – Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. – 54 с.

¹¹⁹ Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2020.

¹²⁰ Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: ПП «Рута», 2012.

¹²¹ Цедербаум А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций//Перевод с идиш Л.Когана, – Варшава, 1870. – 72 с.

Одночасно з поступовим економічним згасанням міста, «мастерства и промыслы» швидко розвиваються, поступово перетворюючи Бердичів на промисловий центр повіту. Як пише Андрій Горобчук, ще з середини XVIII ст. в місті працювали кравці, шевці, кушніри та гончари, що об'єднувались в цехи, а також діяли дві шовкові фабрики, пивоварня, млини, шкіряний та цегельні заводи¹²². Однак в 1860 році кількість бердичівських ремісників становила близько 4 тисяч. Робота кипіла в маленьких майстернях, що розміщувались у невеликих хатах, в яких працювало 8-10 чоловік¹²³. Як зазначено в СЕБЕ, найпопулярнішими з ремесл були чоботарство та кравецтво, які забезпечували близько 6 000 євреїв; на другому місці була обробка деревини та металів, якою займались близько 2 000 євреїв (дані за 1897 р.)¹²⁴.

Константою життя в місті Бердичів був великий відсоток зuboжілих, бідних або нужденних. Ще на початку-першу половину XIX ст. не дивлячись на статус міста, як потужного економічного та торгового центру, значна частина населення Бердичева була бідною й підтримку отримувала від місцевих благочинників різного штибу¹²⁵. Головною причиною цього є те, що благодійність була вагомим компонентом у формуванні соціального престижу, яка часто йшла поруч з вивченням Священних текстів юдаїзму. Особливо їм переймались бердичівські хасиди, які

*... вважаються якимись природженими аристократами: найбідніший з них зверхньо дивиться на єврея – мешканця інших міст і з великою повагою на бердичівського єврея, хоч би той був бідним балагулом*¹²⁶.

Після 60-х років XIX ст. кількість зuboжілого та бідного населення міста лише зросла, адже можливість отримувати постійний заробіток та гідний

¹²² Маркевич, О. В. Поліцейське управління в Бердичеві у першій половині XIX ст. Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Бердичів. 2016. С. 185-192.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Бердичев. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16-ти т. / редкол. Н. А. Переферкович, О. Ф. Зелинский, Л. І. Каценельсон та ін. Санкт-Петербург: Общество для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз и Ефрон. 1908-1913.

¹²⁵ Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: НАУКМА. 2020. 141 с.

¹²⁶ Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок / Пер. П. Белоуса // Волинь-Житомирщина: Історико-філолог. зб. з регіон. проб.– № 13.– Житомир, 2005.– С. 176.

заробіток лише зменшилась¹²⁷. Це зумовило високий рівень безробіття серед євреїв Бердичева:

*Ещё в 1860 г....в Бердичеве насчитывалось около 20 тысяч евреев, не имевших определённых занятий и делавших гешефты из воздуха: факторы, разносчики и т.п. Можно представить себе, каково положение ныне, если маклеру не с кем заключать сделку. И действительно, на улице можно увидеть массы шатающихся без работы евреев*¹²⁸.

Непевний заробіток єврейського населення Бердичева після Сталість бідності великої кількості євреїв Бердичева підтверджує СЕБЕ, які станом на кінець XIX ст. зафіксували такі данні:

*Еврейское население дает большой процент нуждающихся: около 20% семейств должны прибегать к помощи благотворительности (так, напр., в течение 1898 года воспользовалось общественной помощью 1857 семейств и получило бесплатное топливо 1219 сем.; огромное количество еврейских семейств вынуждено ютиться в жалких лачугах и ветхих домишках)*¹²⁹.

Важливим для дослідження діяльності єврейських благодійних товариств є також міський ландшафт, в якому вони були розташовані. Андрій Горобчук вказує на те, що в середині XIX ст. Бердичів умовно поділявся на:

- Старе місто, яке охоплювало міський ринок та прилеглі до нього вулиці на захід від костелу Босих Кармелітів;
- Нове місто, яке брало свій початок на схід від костелу Босих Кармелітів;
- Качанівка, що займала правий берег Гнилоп'яті, на стику Старого та Нового міста;
- Загребелля – міське поселення на лівій стороні Гнилоп'яті, де проживало менше євреїв;

¹²⁷ Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: ПП «Рута», 2012. 232 с.

¹²⁸ Цедербаум А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций//Перевод с идиш Л.Когана, – Варшава, 1870. – 72 с.

¹²⁹ Бердичев. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16-ти т. / редкол. Н. А. Переферкович, О. Ф. Зелинский, Л. И. Каценельсон та ін. Санкт-Петербург: Общество для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз и Ефрон. 1908-1913.

- Піски – окраїна Старого міста, межа цієї частини міста. Тут проживали євреї-ремісники та люмпени;
- Пилипонські вулиці – Безименний провулок та інші, що з'єднували вулиці Мало-Іудейську та Муромську¹³⁰.

Головними юдейськими установами Бердичева, як і в будь-якій єврейській громаді, були синагоги: Староміська (Велика), Новоміська, Загребельна, синагога на Білопольській вулиці, Немирівська та Хоральна синагога (всі, окрім Хоральної синагоги, були зруйновані в період II Світової війни)¹³¹. Однак на цьому «єврейська» географія міста не обмежується. Олег Хмельовський зауважує, що характерною рисою міської забудови Бердичева була прихована єврейська мікросистема. Вона проявляла себе у наявності незчислених молитовних будинків, клойзів, божниць та міньянів, яким часто було достатньо лише невеликої хатини та десяток людей для свого існування¹³².

Із спогадів О. Цедербаума, який відвідав Бердичів та описав побачене на сторінках свого травелогу в 1870 р., ми дізнаємось, що, місто станом на другу половину XIX ст. дійсно мало широко розвинену мережу неофіційних соціальних та релігійних організацій та об'єднань, що, зазвичай, є невід'ємною складовою традиційної єврейської громади та структурною частиною її синагоги. Як пише сам автор:

На каждом углу есть бес-медреши и клойзы, иногда по несколько в одном здании. Одни из них расположены в собственных домах, другие - в наёмных. Некоторые молельни, находящиеся в домах богачей, носят их имена. Зачастую в эти тесные хибары заходит страшно. Кроме шести перечисленных выше синагог, получили разрешение от правительства ещё 51 молельня, поскольку они существуют с 1835 г. Но есть ещё 24 молельни, не утверждённые правительством. Многие из них мы осматривали и были весьма удручены их состоянием.

Прихожане, естественно, распределены по 81 божнице...

¹³⁰ Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: ПП «Рута», 2012. 232 с.

¹³¹ Там само.

¹³² Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2020. 141 с

*Мы слышали немало доводов в пользу многочисленности клойзов: якобы для города это большое благо, предотвращающее споры между хасидами. Как будто, так и должно быть, что маленький бедный еврейский народ разделён и расплён на множество сект*¹³³.

При описі цих інституцій (як і в наведеному уривку, так і в усьому травелогу), автор послуговується терміном «товариство», а також «релігійні та благодійні установи», однак найчастіше лунає визначення «молитовний будинок» та «клойз». Організації, згадані в описі О. Цедербаума в такому ключі, варто розуміти як офіційні та неофіційні «товариства», «братства», «міньяни», «бтей-мідраш» а також як неофіційні «синагоги», що могли існувати для окремої групи юдеїв містечка.

Необхідно прийняти до відома, що зазначена кількість «молитовних будинків», яку надає О. Цедербаум (нагадую – 81), не є вичерпною, бо, як він сам пише: *«Здесь невозможно добиться отчёта, трудно узнать название и цели обществ, поскольку они не утверждены. О них даже не знает раввин»*¹³⁴. Підрахунок синагог та молитовних будинків за 1907 р. надає й ЄБЕБ – 6 та 31 відповідно¹³⁵. Але також ці данні не є точними, адже єврейські благодійні товариства були закритими для чужинців, неофіційними організаціями, інформацію про які часто можливо знайти лише на сторінках їх пінкасім.

Таке засилля неофіційних місць для спільних молитов в Бердичіві не була винятковою. Хейко Хауман в своєму дослідженні «A History of East European Jews» зазначає, що серед східноєвропейського єврейства в великих містах з переважно збіднілим єврейським населенням розповсюдженою була практика існування багаточисельних місць поклоніння Б-гу. Такі місця могли існувати просто в будинках, підвалах або в окремих хатинах. Назва їх була

¹³³ Цедербаум А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций//Перевод с идиш Л.Когана, – Варшава, 1870. – 72 с.

¹³⁴ Там само

¹³⁵ Бердичев. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16-ти т. / редкол. Н. А. Переферкович, О. Ф. Зелинский, Л. И. Каценельсон та ін. Санкт-Петербург: Общество для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз и Ефрон. 1908-1913.

штиבל שטיבל «хата», й для організації релігійного простору потрібно було лише приміщення та наявність міньяну – десяти чоловік-юдеїв¹³⁶.

До уваги треба брати ще факт того, що велика кількість євреїв Бердичева були хасидами, що не дивно, адже місто ще з початку XIX ст. було відомо в тому числі завдяки цадіку Леві Іцхоку. Саме з його перебуванням у штетлі, як пише Йоханан-Петровський Штерн, хасидизм остаточно одержав перемогу над місцевим рабинатом¹³⁷. Однак, як стверджує Олег Хмельовський, Бердичів навіть у першій половині XIX ст. був простором співіснування іноді різко протилежних течій серед тогочасних юдеїв (наприклад, хасидів та маскілім)¹³⁸.

Отже Бердичів, як і будь-яке відносно велике містечко із переважно єврейським населенням, мало ряд передумов, що сприяли виникненню й діяльності благодійних товариств різного ґатунку: автономний характер бердичівської єврейської громади, наявність «олігархічної» верстви населення, в яку входили заможні купці штетлу, переважно збідніле населення Бердичева, велика кількість синагог, бтей мідраш та клойзів, що репрезентують різні течії юдаїзму, на чолі яких були впливові особистості (як купці, так і рабини), а також відношення до благодійності як до невід’ємної складової соціального престижу, особливо в середовищі бердичівських хасидів¹³⁹.

4.2 Класифікація єврейських благодійних товариств в м. Бердичів

Одинадцять записних книг єврейських благодійних братств Бердичева, що містять основоположні засади, на яких ґрунтувалась діяльність будь-якого товариства, засвідчують, що в штетлі дійсно була розгалужена система неофіційних благодійних братств, які були покликані консолідувати певний

¹³⁶ Haumann H. A History of East-European Jews. Budapest: Central European University Press, 2002. 156 с.

¹³⁷ Petrovsky-Shtern Y. The Drama of Berdichev: Levi Yitshak and his Town. Studies in Polin Jewry, vol. 17. The Shtetl: Myth and Reality / editor: Antony Polonsky. 2004. С. 83–95.

¹³⁸ Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2020. 141 с.

¹³⁹ Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2020. 141 с.

прошарок єврейського населення містечка задля допомоги нужденним чи вдоволення потреб тієї чи іншої соціальної групи. Саме за цими критеріями можливо розділити всі одинадцять товариств на декілька груп.

Те, що вирізняє першу групу товариств, — це мета: вивчення священних текстів юдаїзму – Псалмів, Талмуду та Мішні. Така ціль є основною для ряду хеврот: «Вивчення Мішні та Вавилонського Талмуду» "משניות ותלמוד בבלי", 1844 р.; товариство тих, хто вивчає законоукладення, 1851 р. "שוני הלכות" ; товариство вивчення Мішні "משניות", 1861-1887 рр; товариство Мішні "ש"ס ומשניות", 1874-1908 рр.; товариство брацлавських хасидів, від актовою книги якої зберіглась лише копія, тому назва¹⁴⁰ та точне датування¹⁴¹ не зафіксовані. Виразною ознакою цих товариств було розподілення розділів Мішні чи Вавилонського Талмуду поміж членами братства із метою їх вивчення ними.

До другої групи можна віднести ремісничі товариства, які могли не мати специфічної мети своєї діяльності, окрім як консолідації представників певних ремесл. До цього типу відносяться чотири благодійних братства: «Безоплатної допомоги» "גמלת חסדים" 1864 р., що об'єднували бляхарів та всіх інших ремісників, що були пов'язані з цим ремеслом; братство «Любові до ближніх» "אהבת רעים" 1865-1885 рр., що призначалось для тих ремісників, що працювали із камінням; ще одне братство з аналогічною назвою «Любові до ближніх», 1871 р., опікувалось різниками по дереву; й, так само, товариство «Любові до ближніх» "אהבת רעים", 1896 р., було спрямоване на столярів.

Від двох великих груп хеврот відрізняються два товариства: Безоплатної допомоги "גמלת חסדים", 1859 р. та товариство тих, хто читає псалми "מגיד", 1858-1917 рр. Головна їх відмінність від вищеперерахованих двох типів полягає у тому, що члени першого товариства були зосереджені виключно на наданні фінансової допомоги нужденним у вигляді безвідсоткових позик. Їх

¹⁴⁰ В тексті пінкасу згадується назва "משניות" «Мішні»

¹⁴¹ Зрозуміло лише, що джерело відноситься до XIX ст.

не цікавили ні вивчення Священних текстів, ні залучення до своєї когорти певного прошарку населення. Друга ж благодійна хевра основу своєї діяльності вбачала у читанні псалмів та дотримування звичаю запалювання Нер-Нешама. Читали вони псалми з коментарями Хаїма Йосефа Давида Азулая – автора багатьох праць з вивчення Тори, галахот та Каббали, за його книгою יוסף תהלים. Ця праця згадується також у пінксі благодійного товариства вивчення Мішни "ש"ס ומשניות" 1874-1908 pp.

Незважаючи на окремість цих двох товариств від інших, я залучаю матеріал їх актових книг, адже, окрім їх мети, великої різниці між ними та рештою благодійних хеврот Бердичева немає (детальніше – у наступних підрозділах).

Традиційно благодійні товариства належали до головних адміністративних інституцій єврейської громади, в першу чергу, до синагоги. Формування братств в складі синагоги було зумовлено, в першу чергу, необхідністю дотримання постулатів юдаїзму, адже вони ставали зручним інструментом задля досягнення вищезазначеної мети. Лише з часом товариства набули інших форм та почали вирішувати інші питання (зазвичай, разом з виконанням заповідей). Через це необхідно класифікувати благодійні товариства Бердичева ще й за критерієм приналежності до певної інституції:

1. До Великої синагоги з Качанівки відносить себе товариство тих, хто читає псалми "מגיד תהלים" 1858-1917 pp., Мішни "ש"ס ומשניות" 1874-1908 pp. (як написано в пінкасі хевра «... *у синагогі маленькій, що в синогоні великій...*»), а також товариство тих, хто вивчає Мішну "משניות" 1861-1887 pp. (на титульному аркуші зазначено «... *з синагоги маленької всередині синагоги великої...*»).
2. До Великого Бейт-Мідраша належить найдавніше товариств з усього переліку – товариство вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי", 1844 p.

3. Свої власні синагоги мали й ремісники, частиною структури яких й були ремісничі благодійні товариства - «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים" 1864 р., братство «Любові до ближніх» "אהבת רעים" 1865-1885 рр., «Любові до ближніх» "אהבת רעים", 1871 р., а також братство «Любові до ближніх» "אהבת רעים", 1896 р.

4. До останньої категорії необхідно віднести товариства, чию приналежність до певної синагоги важко встановити, бо інформація про це або не надана в актовій книзі товариства, або не зрозуміло, до якої конкретно інституції відсилає читача написане в пінкасі. Таких товариств є три: Безоплатної допомоги "גמילת חסדים", 1859 р.; тих, хто вивчає законоукладення "שוני הלכות", 1851 р.; та товариство брацлавських хасидів, XIX ст., точний рік невідомий

Отже, всередині єврейської громади Бердичева другої половини XIX – початку XX ст. діяли декілька типів благодійних єврейських товариств, що класифіковані за своєю метою та приналежністю до певної інституції. За першим критерієм, їх можна розподілити на релігійно-навчальні (п'ять з одинадцяти) та ремісничі (чотири з одинадцяти). Також більшість з них (вісім з одинадцяти) належала до певної синагоги або ж бейт-мідрашу.

4.3. Адміністративна система та зобов'язання членів товариств

В цьому підрозділі мова піде про те, що забезпечувало успішне виконання заповіді щодо виконання актів доброти та загалом функціонування товариств всередині єврейської громади, - їх адміністративна система та обов'язки, що покладались на членів хеврот. Всі одинадцять товариств мали декілька засадничих «стовпів» свого внутрішнього укладу:

1. грошові внески та пожертви;
2. штрафи;
3. адміністративні посади;
4. виборча система;

5. щорічні спільні трапези;
6. читання Парашат-Шавуа;
7. вивчення розділів Талмуду або Мішни.

Опис укладу братств слушно розпочати з того, що робить надання допомоги бідним взагалі можливим – грошових внесків. Саме вони формували грошовий фонд або ж скарбницю товариства, кошти якої використовували як фінансову допомогу бідним чи зuboжілим членам хеври.

Грошові внески та пожертви розподіляються на два типи: 1 – обов'язкові, 2 – добровільні. Обов'язкові внески були, так би мовити, «перепусткою» та заporукою членства в усіх хеврот, а також основою «бюджету» для грошової допомоги нужденним членам товариства. Також вони слугували в якості основної платні за необхідні для товариства речі та послуги (придбання книжок, влаштування щорічних трапез тощо). Добровільні ж в свою чергу були бажаним доповненням до суми обов'язкових внесків, за які, як написано в пінкасі, на того, хто надає їх, чекає ряд заохочень – праведність в очах Г-да, місце біля престолу Всевишнього або ж сприяння Господнє в усіх справах жертводавця.

Одним з найважливіших обов'язкових внесків є щорічні\щотижневі внески, які були основними з грошових надходжень до хеври, й одночасно заporукою членства та наявності каси товариства. А також, судячи з декількох постанов різних товариств, одним з обов'язків старости\ів, адже саме вони сліdkували за тим, щоб внески до каси хеври надходили вчасно та в повному обсязі, й, окрім цього, були відповідальні за їх зберігання.

Дві постанови з пінкасі товариства Безоплатної допомоги 1859 та 1864 рр. свідчать про необхідність цих внесків:

1. *Кожен з товариства зобов'язаний давати щотижня не менше двох великих – близько міри товариства. А той, хто дає більше - додадуться йому з небес велике добро, благословення та життя*¹⁴².

¹⁴² Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "1859", םיחולת תלמידי חכמים. – Оп. 1.

א' כל אחד מהחבורה מחויב ליתן מעות שבוע לא פחות מן ב' גדול' ליד הגובה מהחבור' והמוסיף יוסיפו לו מן השמים רב טוב וברכה וחיים

1. Кожен з товариства безвідсоткових позик зобов'язаний давати щотижневу плату близько суми, що встановлена товариством, й не менше. Й щомісяця платить кожен вартість свою¹⁴³.

א' כל אח' מהחבורה גמילת חסדים מחויב ליתן וואך געלט ליד הגובה מן החבורה ולא פחות בכל חודש יסלק בעד כל החודש כל אחד כפי ערכו

Сума щотижневого\щорічного грошового внеску була або фіксованою або індивідуальною для кожної окремої людини товариства. Якщо хевра притримувалась обирала перший шлях – в залежності від товариства, сума варіювалась від 2 великих (припустимо, коп.) до 6 великих (коп.) на тиждень, або 10 золотих рублів на рік.

Варто зазначити, що на надзвичайну важливість виконання цієї постанови вказує те, що вразі не надання внеску порушник підлягав штрафу, й навіть виключенню з товариства (докладніше про систему штрафів – далі в підрозділі).

Член товариства також повинен був надати обов'язковий грошовий внесок, коли в його родині відбувались великі радісні події – народження дитини, одруження доньки або сина, заручини, Бріт-Міла, Бар-Міцва, новосілля або придбання нового будинку:

9. Якщо хтось з людей товариства вдостойється сина, дає товариству 18 великих, а якщо донька це, дає дворазово по 18 великих. Також з Бар-Міцви або заручин чи одруження сина або доньки, від також дає двічі по 18 великих на товариство. А той, хто збудує чи придбає новий будинок, дасть чотириразово по 18 великих на товариство¹⁴⁴.

ט' אחד מאנה"ח אם יזכה לבן זכר יתן ח"י ג' ואם בת היא יתן ב"פ ח"י ג' וכן מבר מצוה או אירובין ונשיאון לבן או בת יתן ג"כ ב"פ ח"י ג' על החבו' ומי שיבנה או יקנה בית חדש יתן ד"פ ח"י ג' על החבו'

До речі, сума розміром в 18 великих є сталою майже для всіх товариств (звісно, якщо замість неї в постановах не прописується внесок за можливостями людини) й часто пов'язана саме з радісними подіями у житті

¹⁴³ Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "1864", גמילת חסדים р. – Оп. 1.

¹⁴⁴ Ф. 321. Пінкас товариства тих, хто читає псалми "1858-1917", מגיד תהלים", рр. – Оп. 1.

члена хеври. Пояснення цього звичаю можна знайти в одній з постанов товариства Мішни та Вавилонського Талмуду:

7. *Коли вдостойться, най буде благословен він, хтось з членів товариства радощів одруження, Бріт-Міли й подібного, тоді зобов'язаний він запросити всіх членів товариства, і всі повинні прийти щоб пристати на поділок радості його, в любові та дружбі, і клопотати над всім потрібним, як один з людей дому його. Хазяїн радості також повинен збільшити подарунок в касу товариства, подібно до благословення Г-нього, яке Він дав йому.¹⁴⁵*

וחמישיתו כאשר יזכה השי"ת לאיזה מאנה"ח שמחה נשואין או ברית מילה וכדומה אזי מחויב להזמין את כל אנה"ח וכולם מחויבים לבא לקחת חבל בשמחתו באהבת וידידות ולהשתדל בכל הנחוץ כאחד מאנשי ביתו. גם הבעל שמחה מחויב ♦ להפריז מתנה לקופה"ח כברכת ה' אשר נתן לו:

Отримуючи благословення від Б-га у вигляді народження дитини, обрізання, весілля, заручин тощо, добродішній юдей, який на додачу ще й долучився до благодійного товариства, повинен був ділитись цим благословенням з іншими людьми товариства. І найкращий варіант розділити з іншими радість, даровану Г-дом, була конвертація зі світу абстрактного у світ матеріальний, тобто, надання певної суми грошей на виконання добрих справ. Число 18 обумовлено тим, що з літер, які позначають 8 п та ך 10 можна легко скласти слово ןי «живий». І такий спосіб надання саме цієї суми грошей перетворюється на своєрідне благословення.

Цікаво, що в пінкасі товариств ремісників є декілька постанов щодо обов'язкових грошових внесків, коли член товариства має гарний підробіток чи отримує велике замовлення від власників будинку.

До обов'язкових грошових сплат, але вже в вигляді обов'язкової пожертви, відноситься традиція надання «Обітниці», тобто церемонії клятви надання грошових пожертв в синагозі на потреби бідних. Раз на рік, коли товариство повинно читати розділи Тори, що належать їй, в синагозі, члени товариства повинні клястися в тому, що вони зроблять пожертву на користь бідних. Сума пожертви зазвичай не встановлена, й залежить від фінансових

¹⁴⁵ פ 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "1844-1917", מבלי, pp. משניות ותלמוד בבלי, – Оп. 1.

можливостей жертводавця, але в багатьох пінкасах зазначається така умова – не затримуватись із виплатами обіцяного:

6. Розділ «Ваєра» та розділ «Екев» належать товариства «Любові ближніх» задля сходження до Тори та надання обітниці на пожертви, котрі благословив Господь, і кожен з даром його. Пересторога Тори сяятиме перед їх очима, щоб не запізнились вони з оплатою обітниць, як написано. І не буде в тобі скверни грішної, не дай Бог¹⁴⁶.

וי שבת פ' וירא ושבת פ' עקב שייכים להחבורה אהבת רעים לעלות לתורה ולנדור נדרים ונדבות ♦ איש כמתנת ידו אשר ברכו ה' אך הזהרת התורה תהי' לנגד עיניהם שלא לאחר סילוק הנדרים כמו שכתוב ולא יהיה בך טומאת חטא ח"ו:

Ці види грошових внесків, себто а) щотижневі або щорічні грошові внески, б) сплати у зв'язку із радісними подіями в житті члена товариства та в) надання «обітниці», були, в більшій чи меншій мірі, характерні для всіх товариств, незалежно від їх приналежності до першої чи другої групи. Однак, актові книги ряду хеврот фіксують також й специфічні грошові сплати, дія яких поширювалась на людей певного товариства. Наприклад, в пінкасі товариства ремісників Безоплатної допомоги "גמילת חסדים" 1864 р. десята постанова свідчить про необхідність грошових внесків не лише його людей, а й їх працівників та підмайстрів:

10. На людей товариства, що мають працівників та підмайстрів, покладений обов'язок слідувати за тим, щоб працівники та підмайстри здійснили післяплату без жодних скарг та оскаржень; щоб не сталося лиха святим грошам.

І немає права у господарів будинків давати роботу підмайстру, аж поки він не сплатить своє зобов'язання до останньої копійки¹⁴⁷.

יו"ד אנשי החבורה שיש להם פועלי' ונערים עליהם מוטל להשגיח שהתחייבות של הנערים והפועלים יבואו לידי גובי'נא ♦ בלי שום טענה ומענה ♦ שלא יהי' שום נזק לכסף הקדשים:

ואינו רשאי הבעה"ב ליתן עבודה להנער עד שישלם בתחייבותו עד פ"א:

Особливі грошові сплати характерні й для товариств вивчення Мішні й Талмуду. Четверта постанова з актової книги товариства Мішні "ש"ס ומשניו" 1874-1908 рр. закріплювала обов'язковий внесок і за неодруженими членами товариства – бахурім בחורים «молодики», що не було характерним для решти благодійних хеврот Бердичева:

А четверта постанова у святості: молодикам, що приєднались до товариства, не дістається нічого, окрім вивчення Гемари, що покладена на них. Також будуть вони

¹⁴⁶ Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "1871", אהבת רעים р. – Оп. 1.

¹⁴⁷ Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "1864", גמילת חסדים р. – Оп. 1.

*давати щороку відносну суму внеску, а після одруження - давати половину срібного рубля і тоді він як один з членів товариства*¹⁴⁸.

רביעי בקודש בחורים שיתחברו להחבור' אין חל עליהם רק לימוד גמרא כאש' יושט עליהם. וגם יתנו ההשוואה בכל שנה. ואחר הנשואין יתן חצי ר"כ ואז הוא כאחד מאנשי החבורה:

Отже, спосіб «здобуття» коштів на потреби хеврот є відображенням традиційного способу збору грошей, адже основні сплати є присутніми у всіх товариствах в незалежності від їх виду. Вони являли собою основу поповнення каси товариства, до якої кожне з братств могло прилучати додаткові грошові внески, в залежності від потреб та специфіки окремої організації.

Однак, загальний «бюджет» товариства поповнювався не лише за рахунок обов'язкових грошових внесків. Хеврот отримували фінансові надходження від членів громад ще одним чином – штрафами. Окрім цього, штрафи були необхідною запобіжною мірою від порушень укладу товариства та встановлених строків обов'язкових виплат. Загалом санкції проти порушників, так само як й грошові внески, розподіляються на дві групи: в якості суто грошових стягнень (штрафи) у випадку недотримання постанов товариства, а якщо стягнення грошей не було дієвим, використовували інший вид покарання – дисциплінарний. Спочатку я розгляну перший вид штрафів – грошові.

Майже кожне єврейське благодійне товариство Бердичева не цуралось призначати штрафи порушникам їх постанов, адже грошове стягнення, особливо у великому розмірі, було однією з найкращих стимулів дотримуватись встановленого ладу. До переліку причин призначення штрафів входили несплата обов'язкового щотижневого\щорічного внеску, невиконання заповіді відвідування хворих, відмова промовляння кадішу, при внесенні імен нових людей до пінкасу без відома голів товариства. Часто грошове стягнення передувало найсуворішому з покарань – відлученню від хеври:

¹⁴⁸ Ф. 321. Пінкас товариства вивчення Мішни "1874-1908", "ו'ש ו'שניו", – Оп. 1.

13. У випадках, коли член товариства, що ось-ось заплатить і не дає пояснення затримки його, член товариства, який відповідає грубо та порушує правила ввічливості, або порушує одну з постанов не роблячи те, що покладено на нього, або роблячи те, чого робити не можна, та винуватий – збирають старости більшість людей товариства, і згідно з думкою більшості, перший та другий рази каратимуть його карою грошовою, а втретє – відлучають його від товариства і немає в нього частки та уділу в товаристві нашому і ім'я його зтерте буде з пінкасу¹⁴⁹. (№15)

יג חבר העומד משלם ולא יתן אמתלא על עצורו חבר אשר יענה עזות ויעבור חוק הנימוס או יעבור על אחת התקנות בלתי יעשה את אשר נטל עליו או יעשה את אשר לא תעשינה ואשם יאספו הגבאים את רוב החברים ועל פי רוב דעות ראשנה ושניה יענשוהו בענש כסף ושלישית יפרידוהו מן החבורה ואין לו חלק ונחלה בחבורתנו ושמו ימחה מן הפנקס

Подібні підстави для штрафних санкцій є характерними для більшості єврейських благодійних товариств. Але на додачу до цього, грошові стягнення активно використовувались товариствами, метою яких було вивчення Священних текстів, однак вже в якості стимулу для якісного, а головне, своєчасного вивчення призначеного людині розділу Мішни\Гемари\Талмуду, або читання псалмів у синагозі:

Дванадцять про те, що кожен з членів товариства зобов'язаний завершити навчання його згідно того, як впав жереб його. А кожен, хто не доведе до кінця навчання своє в день завершення, заплатить п'ять великих за кожну сторінку Гемари, яку він не встиг закінчити. І взагалі всі люди товариства завершують все необхідне, щоб не затримувати та не відкладати день завершення. І буде це мати силу.¹⁵⁰

שנים עשר כי חייבים אנה"ח כ"א לבשלעם לימודו כפי מה שעלה בגורלו וכל מי שלא ישלים לימודו עד יום הסיום ישלם חמשה גדו' בעד כל דף גמרא שלא השלים וכל אנה"ח בכלל ישלימו כל בצורך כדי שלא לעכב לדחות את יום הסיום ♦ ויהי' בתוקף קיום:

1. Кожен з товариства зобов'язаний приходити кожної священної Суботи до синагоги на промовляння псалмів від початку і до кінця, у спокої та з наміром, влітку після сну, а взимку – переддень. На всі дні земні порядок цей, в усі часи літа та зими, не пропускати його¹⁵¹.

א' כל אחד מהחבורה מחויב לבוא בכל שבת קודש לבית הכנסת לאמירת תהלים מתחלה ועד סוף בנחת ובכוונה, היינו בקיץ אחר השינה, ובחורף קודם היום ♦ עוד כל ימי הארץ, הסדר הזה בכל עתותי קיץ וחורף לא ישובות:

2. Той, хто тричі не прийде на своє чергування, підлягає штрафу, щоб всі почули та побачили, що товариство є швидким у виконанні слова свого, і не порушить закону¹⁵².

ב' מי שלא יבוא ג' פעמים אל משמרתו רשות לקנסו, וכולם ישמעו וייראו להיות זריזים בדבר, חק ולא יעבור:

Як вже було згадано вище, штрафи були першою сходинкою у «карально-виховній» системі благодійних товариств. Якщо грошове стягнення

¹⁴⁹ Ф. 321. Пінка товариства вивчення Мішни "1861-1887", pp. משניות – Оп. 1.

¹⁵⁰ Ф. 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "1844-1917", pp. משניות ותלמוד בבלי, – Оп. 1.

¹⁵¹ Ф. 321. Пінкас товариства тих, хто читає псалми "1858-1917", pp. מגיד תהלים, – Оп. 1.

¹⁵² Там само.

не було ефективним, то наступними щаблем були дисциплінарні покарання. В контексті хеврот вони мали лише два можливих втілення: а) недопуск неплатників до виборів голів братства, б) відлучення від товариства. Останній пункт є найсуворішим покаранням і зафіксований майже в усіх актових книгах благодійних товариств¹⁵³:

3. Але той, хто не прийде на читання псалмів п'ять або шість разів, підлягає відлученню від товариства – від всіх та від усього. Але немає важкого гріха на тому, а також на тому, хто є хазяїном радості¹⁵⁴.

ג' אך מי שלא יבוא אל התהלים ה' או ו' פעמים רשות לדחותו מן החבורה מכל וכל, ומי שהוא אונס, רחמנא פטרי' ♦ וכן מי שהוא בעל שמחה ג"כ פטור:

З однаковою частотою зустрічається й вимога не надавати права голосу на виборах порушникам постанов товариства і, головне, боржникам. Якщо людина не сплачувала до дня або ж в день виборів голів товариства, то її автоматично виключали зі списку місцевого електорату:

*А в четвертій постанові домовились, що кожного дня Хануки, і не пізніше від 15-го Швата, буде день завершення вивчення шістьох розділів Мішни. І тоді буде сплачено все, що залишилось боржникам. І все буде в книгу записано*¹⁵⁵.

ועל ארבעה הסכימו שבכל יום זאת חנוכה ולא יאחר מחמשה עשר בשבט יהי' יום הסיום על ש"ס ומשניות ♦ ואז יהי' מסולק כל הנשאר חייבים ♦ והכל יהי' בספר נכתבים:

5. Той, хто не сплатить те, що повинен, позбавляється права на посаду в товаристві¹⁵⁶.

וחמישיתו מי שלא יסלק הנ"ח אין לו התמנות:

Отже, відносно штрафів та дисциплінарних санкцій щодо порушників, актові книги благодійних товариств знову свідчать про те, що в цьому аспекті хеврот Бердичева другої половини ХІХ ст. мають більше спільного, ніж відмінного: види покарань та причини нарахування штрафів є ідентичними для всіх одинадцяти братств. Лише релігійно-навчальні товариства, як й у випадку з грошовими внесками, вносили до основного переліку порушень фінансову відповідальність за кількість вивченого матеріалу до дня іспиту.

¹⁵³ Окрім пінкасу №13 – він неповний, невістачає сторінок і зберіглось лише 2 постанови

¹⁵⁴ Там само, продовження.

¹⁵⁵ Ф 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "1844-1917", pp. משניות ותלמוד בבלי, – Оп. 1.

¹⁵⁶ Там само

В якості підсумку варто зауважити, що каральна система благодійних товариств була більш поміркована та вступала в дію лише при порушенні свого «внутрішнього кодексу».

Як засвідчують постанови цитованих актових книг, в кожній громаді були відповідальні особи, що контролювали та були відповідальні не лише за збір коштів, а й за виконували широкий ряд функцій. Мова йде про посадових осіб хеврот, адміністрацію благодійного братства, що покликані були дивитись за дотриманням порядку всередині товариства.

До головних посад в товаристві відносились такі як габбай גבאי «староста», рое хешбон רואה חשבון «рахівник», нееман נאמן «повірений». Вони формували кістяк адміністративної структури майже кожного товариства, і кожен з них відповідав за своє коло обов'язків.

Центральною фігурою був староста або старости (в залежності від товариства, могли призначати від 2 до 3 старостів). Староста\и перебирали на себе левову частку зобов'язань та були головними керманичами справ хеври. Зазвичай, староста\и слідкував за збором та вчасним надходженням грошових внесків, також, якщо сума певного внеску не була встановлена, саме староста\и вирішував, скільки повинен сплатити конкретний член товариства, чи який штраф накласти на порушника. На додачу, староста\и був відповідальний за зберігання пінкасу (як правило, два старости зберігали пінкас почергово у себе, слідкуючи за тим, щоб ніхто не зміг внести записів до книги товариства), організовували міньян за необхідністю, міг відповідати за організацію трапези та надання щорічного звіту щодо грошових витрат та надходжень у товариство, розподіляти розділи Мішни чи Талмуду для вивчення. Саме до старости\ів звертались люди хеври за допомогою чи з проханням про надання позики, і саме він був обов'язковим учасником спільних нарад людей товариства щодо їх діяльності й способу витрат грошей зі спільної каси.

Однак варто сказати, що всі вищеперераховані повинності є спільним знаменником того, що розповідають нам пінкасім товариств щодо старости\ів. Варто розуміти, що в кожній з книг благодійних товариств коло зобов'язань старостів варіювались, і, якщо умовний староста з братства А мусив збирати всіх людей товариства на щорічну трапезу, то його умовний колега з хеври В не був причетний до цього взагалі. На подібне узагальнення страждатимуть усі нищеперераховані посади, адже їх в актових книгах товариств їх обов'язки ніколи не прописувались одним пунктом, а були розпорошені багаточисельними згадками на сторінках пінкасім.

Рахівник товариства слідкував за надходженням та витратами грошей товариства, й, вочевидь, мав свій окремий зошит чи книгу, де записував всі розрахунки. Забігаючи наперед скажу, що в деяких пінкасім таки вели облік, наприклад, придбаних книжок (напр. тов. вивчення Мішни "ש"ס ומשניו" 1874-1908 pp.), але так робили далеко не всі.

Посада несемана або повіреного не мала чітко прописаного кола обов'язків, як у старости чи рахівника. Він був радше заступником старости, якому, в залежності від конкретного товариства, делегували різноманітні обов'язки. Наприклад, повірений міг зберігати в себе пінкас товариства (але не міг вносити записи), чи займатись збором та зберіганням невеликих сум грошей товариства, однак, він не мав права розпоряджатись ними без відома інших членів адміністрації:

8. *У повіреного немає права давати у борг самотійно більше ніж одного срібного рубля та зобов'язаний він слідкувати за тим, щоб не підкупили його, та попереджати про позику, що речі під заставу не лежатимуть більше ніж рік, і що можна продавати їх після цього терміну без відома боржника. А також про те, що дозволено повернути до позики¹⁵⁷.*

ז' הנאמן אינו רשאי להלוות לע"ע יותר מן ר"כ אחד ומחוי' להשגיח בהמשמן שיה' שוה יותר ויזהיר להלוות שלא יניחו יותר משנה ואח"כ רשות למכרו בלי שומת ב"ד ♦ והמותר יחזיר להלוות:

Окрім трьох центральних постатей, на плечі яких покладалось керування товариством, в постановах записних книг товариства згадуються ще низка

¹⁵⁷ Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "1859", גמילת חסדים, – Оп. 1.

людей, що сприяли ефективному функціонуванню спільноти: писар (як самого пінкаса, так і розрахункової книги), збирачі грошей (якщо їх не було, дозволялось найняти людей на цю посаду, або цим займався несеман), рошей або зікней га-хевра ראשי־זקני החברה «голови/старійшини товариства» (ніколи не вказувались конкретні імена чи їх склад, можливо, маються на увазі ті ж самі три головні керманичі товариством), а також міньян (10 мужів товариства), склад якого навряд чи був сталим. Таканот תקנות «постанови» товариства вимагали наявності міньяну при вирішенні нагального питання в товаристві й допомоги із похороном небіжчика.

Необхідність у адміністративних посадах зумовила наступну складову – виборча система, що була засобом обрання та призначення кандидатів з членів товариства на такі посади: староста, рахівник і повірений. Виборча процедура складалась із обрання декількох осіб (трьох або п'яти) з членів товариств, які вже потім обирали нових «посадовців» хеври. Що цікаво, обрання тих, хто буде вирішувати, хто яку посаду отримує, відбувалось за допомогою жеребкування (члени хеври навмання тягнули папірчик з іменем). Відображення цієї системи ми можемо знайти в таких постановах:

*8. Під час трапези будуть робити картки щоб підняти трьох обранців, а вони зроблять двох старостів на місцях, і повіреного на внесках і рахівника. І по слову їх будуть чинитись всі справи товариства, як і належить*¹⁵⁸.

בעת הסעודה יעשו קלפי להעלות שלשה בוררים והם יעשו שני גבאים ובמקומות ונאמן על המעות ורואה חשבון ♦ ועל פיהם יתנהגו כל ענייני החבורה ♦ כדת וכשורה:

Зазвичай староста\ти, рахівники та повірений обирались на термін лише один рік, але подібна умова не була константою:

*А четверта про те, що кожні шість місяців обирають за картками одного з людей товариства щоб призначити його на посаду старости товариства аби керував усіма справами товариства чудовим наглядом та старанням надмірним і під рукою його, най буде на те бажання Б-га, пінкас той, і гроші певної суми, що надається більшістю людей товариства, та весь залишок речей, що належать до товариства*¹⁵⁹

¹⁵⁸ Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "1864", גמילת דים" – Оп. 1.

¹⁵⁹ Ф 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "1844-1917", משניות ותלמוד בבלי" – Оп. 1.

והרביעית בכל ששה חדשים יבחרו עפ"י קלפי את אחד מאנה"ח למנותו להיות גהאי על החבורה לנהל כל ענייני החבורה בהשגחה נפלאה והשתדלות יתירה ותחת ידו יהי הפנקס הלז ומעות איזה סכום שישימו רוב אנה"ח וכל שאר דברים השייכים להחבורה:

Вибори могли відбутись достроково, у випадку, коли терміново потрібно було змістити діючого старосту, якщо він завинив:

14. *Як староста завинить перед товариством нашим в одній з усіх цих постанов, зберуться всі члени товариства разом і зроблять нові картки, також не в належний час, щоб підняти іншого старосту замість цього, а його покарати згідно з гріхом його.*

יד אשר גבאי יחטא לאשמת עדתנו מאחת מכל אלה יתאספו כל החברים יחד ויעשו קלפי חדשה גם שלא העונתה להעמיד גבאי אחר תחתיו, ואותו יענשוהו כפי חטאתו

Отже наявність власної виборчої системи свідчить про автономний характер благодійних єврейських хеврот м. Бердичева, де призначення на керівні посади й короткі терміни для кожного з посадовців були джерелом демократичного характеру внутрішнього самоврядування. Також важливо, що жодне з товариств не перебувало під протекторатом окремої людини чи офіційної інституції.

Інтегральною частиною укладу товариства була щорічна трапеза, цінність якої полягала у «...ствердженні діяльності товариства та його укріплення...»¹⁶⁰. Такі бенкети, на які зазвичай кожен з членів товариства надавав певну фіксовану суму грошей (зазвичай, невелику), були засобом консолідації людей товариства, а також зручним майданчиком для обговорення нагальних проблем та справ хеврот, і, найважливіше, організації виборів осіб на посади «адміністративних керманичів» братств. Часто мета трапез була простіше – просто відсвяткувати важливі для товариства свята:

8. *Під час трапези робитимуть картки щоб обрати трьох обранців, і вони зроблять двох старостів на місцях, і повіреного у грошах і рахівника. І за словом їх будуть чинитись всі справи товариства як ї належить*¹⁶¹.

ח' בעת הסעודה יעשו קלפי לבעלות שלשה בוררים והם יעשו שני גבאים ובמקומות ונאמן על המעות ורואה חשבון ♦ ועל פיהם יתנהגו כל ענייני החבורה ♦ כדת וכשורה:

13. *Для наявності існування та зміцнення товариства напередодні дня Сімхат-Тори зобов'язані збиратись всі люди товариства у будинку старости та робити там трапезу і радість в об'єднанні одному, у спокої та покої, у піснях та радості, в подяці та радісному голосі – так, як належить. І розкошів царя шанованого, амен, таким чином вдостоймось*

¹⁶⁰ Ф. 321. Пінкас товариства тих, хто читає псалми "1858-1917", מגיד תהלים", рр. – Оп. 1.

¹⁶¹ Там само.

ми всі радіщів у приміщенні нашого Храму та пишності його. І збудується місто на пагорбі.

І окрім цього робитимуть трапезу кожної Хануки, і кожен дасть один золотий на витрати трапези, і дозволено взяти від грошей товариства щоб зробити її в честі та розкошах на честь тих хто дотримується заповіді¹⁶².

י"ג לתוקף קיום וחזוק החבורה ♦ בהגיע יום שמחת תורה ♦ מחייבים לבתקבץ כל אנשי החבורה בבית בגבאי ולעשות שם שמחה ושמחה באגודה אחת ♦ בשובה ונחת ♦ בשירה וגילה ♦ בתודה וקול צהלה ♦ כראוי והדר למלך הכבוד סלה ♦ ככה נזכה כולנו לשמחה בבנין מהרה בית קדשינו ותפארתו ונבנתה העיר עץ תלה ♦ א"ס

וחוץ מזה יעשו סעודה בכל חנוכה ♦ וכא יתן א' זהו' על הוצאות בסעודה ♦ והמותר רשות ליקח ממצות החבו' כדי לעשותה בכבוד והדר לכבוד המצוה והמחזיקים בה:

А деякі товариства були зовсім не проти робити більш ніж одну спільну трапезу на рік. Одне з товариств, навпаки, зобов'язувало своїх членів щомісячно влаштовувати трапезу задля обговорення важливий подій в житті товариства:

А шоста про те, що кожен початок місяця зобов'язаний один з людей товариства робити трапезу згідно з можливостями його. По черзі, кожного місяця, за жеребом який випав йому, і збиратимуться там всі люди товариства щоб ознайомитись з положенням кожного з людей товариства, і з потребами їх. Турбота є в серці кожного - тому обговорюватимуть вони справи мирські та справи небесні¹⁶³.

והשיש בכל ר"ח מחויב א' מאנ"ח לעשות סעודה כפי השגת ידו איש איש בחדשו אשר יצא לו עפ"י גורל ונאספו שמה כאנה"ח להתודע לכל א' מהם מצב כ"א מאנה"ח והצטרכותם ודאגה בלב איש --- ישיחנה במילי דעלמא ובמילי דשמיא:

Традиція влаштування спільних трапез не була чужою більшості благодійних товариств, однак вона мала свою особливість там, де за мету мали вивчення Священних текстів. Для цих хеврот спільні бенкети слугували в якості дня іспиту вивчаючих. Це помітив О. Цедербаум у своєму травелогу: «Что касается религиозных обществ, нам стало известно о существовании т.н. «Хевры ШаС» и «Хевры Мишнайот», правда, не в миснагидской манере... Правда, ежегодно устраивают экзамены (мы имеем в виду трапезы)»¹⁶⁴. Подібний звичай фіксується і в постановах товариства Вивчення Мішни і Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי", 1844 р.:

¹⁶² Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "1865-1885", רע"מ, pp. – Оп. 1.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Цедербаум А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций//Перевод с идиш Л.Когана, – Варшава, 1870. – 72 с.

А в четвертому домовились, що кожного дня Хануки, і не пізніше від 15-го Швата буде день завершення вивчення шістьох розділів Мішні. І тоді буде сплачено все, що залишилось боржникам. І все буде в книгу записано.

ועל ארבעה הסכימו שבכל יום זאת חנוכה ולא יאחר מחמשה עשר בשבט יהי יום הסיום על ש"ס ומשניות ♦ ואז יהי מסולק כל הנשאר חייבים ♦ והכל יהי בספר נכתבים:

І шосту постанову виконуватимуть кожного часу завершення – робитимуть трапезу на честь Тори та тих, хто вивчає її. І кожен дасть згідно з цінністю його на потреби трапези. І таким чином визначається міра¹⁶⁵.

ואת השש שבכל עת הסיום יעשו הסעודה לכבוד התורה ולומדיה ♦ וכ"א יתן כפי ערכו להצטרפות הסעודה ♦ וכך היא המדה:

Наявність такого обов'язкового структурного елементу, як трапеза (хоч і зі своєю специфікою в контексті релігійно-навчальних хеврот) є давнім відголоском християнських товариств, внутрішню організацію яких свого часу перейняли юдейські.

Ще одним традиційним обов'язком товариства було читання тижневих розділів Тори в синагозі – Парашат га-Шавуа. Важливим є те, що розділи не надавались чи обирались товариствами для читання випадково або за бажанням чи спрямованістю братств. Навпаки, тексти записних книг містять досить обмежену кількість тижневих розділів, читання яких було обов'язком товариств. Це такі розділи, як: Екев עקב (Повторення Закону 7:12-11:25), Бе-Шаллах בשלח (Вихід 13:17-17:16), Рее ראה (Повторення Закону 11:26-16:17), Мишпатім משפטים (Вихід 21:1-24:18), Йітро יתרו (Вихід 18:1-20:23, Кдошім קדושים (Левит 19:120:27), Ва-Етханнан ואתחנן (Повторення Закону 3:23-7:11), Хуккат חוקת (Числа 19:1-22:1)¹⁶⁶:

12. Шабат розділ Ва-Яар та розділ Екев належать до товариства «Любові до ближніх» щоб молитись разом та сходити до Тори, давати обітницю та пожертву, й кожен принесе дар руки своєї та згідно честі його. І не запізняться із жертвами ті, хто сплачує їх, завдяки цьому дасть Господь їм прожиток та прибуток, та розширить между їх¹⁶⁷.

י"ב שבת פ' וירא ופ' עקב ♦ שייד להחבור אהבת ריעים להתפלל ביחד ולעלות לתורה ולידור נדרים ונדבות איש כמתנת ידו ♦ וכפי כבודו ♦ ולא יאחרו הנדקים מלשלם ♦ בזכות זה יתן ה' פרנסתם בריוח וירבה את גבולם:

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Електронная еврейская энциклопедия. Парашат ха-Шавуа. URL: <https://eleven.co.il/judaism/liturgy-prayer/13147/> (дата звернення до ресурсу 25.03.2021).

¹⁶⁷ Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "1865-1885", pp. – Оп. 1.

Читання цих розділів було необхідним для всіх благодійних товариств, адже саме під час цієї урочистої церемонії члени товариств здійснювали заповідь *לינדור נדרים* – давання обітниці надавати безоплатну допомогу (виділено в тексті вище), й одночасно надати цдаку товариству. Відповідно, сума пожертви не вказується, адже вона є добровільною, і єдиним мірилом для неї було бажання та можливості жертводавця.

Одним із стовпів існування ряду благодійних товариств, які належали до другої групи класифікації на початку підрозділу, було розподілення та вивчення розділів Мішни й Талмуду. Якщо всі попередні частини внутрішнього укладу хеврот Бердичева II пол. XIX ст. – поч. XX ст. були притаманні для майже кожної з них, то опанування Усної Тори було чи не найголовнішим обов'язком членів цих товариств. Його порушення чи невиконання в контексті релігійно-навчальних товариств було серйозною підставою для накладання штрафу або ж виключення з товариства.

Зазвичай голови товариства встановлювали термін вивчення одного чи декількох розділів Талмуду\Мішни, й після його закінчення, як було згадано у постановах про трапези братств, вивчаючий призначені йому тексти єврей складав «іспит». Розділи Талмуду\Мішни вивчали навіть у будинку померлого та на період жалоби за ним:

7. *Підуть десять людей до будинку покійного щоб вранці та ввечері молитись та вчити розділи Мішни, також під час відділення душі його або перед похороном його. Також зобов'язаний староста поставити трьох людей з товариства вивчати розділи Мішни в будинку його. Але лише за умови, що залишить від спадку свого перед смертю не менше ніж 18 золотих на товариство*¹⁶⁸.

שבע ילכו יחד (עשרה) אנה"ח לבית הנפטר ערב ובוקר להתפלל וללמוד משניות גם בעת פרידת נשמצ או קודם קבורתו ג"כ מחויב בגבאי להעמיד ג' אנשים מהחבו' ללמוד משניות בבית הנפ'. קר באופן שאם יעזוב מעזובונו קודם פטירת' לא פחות מן ח"י זהו' על החבורה:

У випадку якщо хтось з людей товариства не міг присвятити свій час вивченню призначеного розділу, деякі товариства дозволяли найняти когось замість себе. Подібна постанова зафіксована в хавура вивчення Мішни "משניות"

¹⁶⁸ Товариство вивчення Мішни "משניות", 1874-1908 pp.

1861-1887 рр., але подібна практика не була притаманна кожному релігійно-навчальному товариству.

Отже, всі єврейські благодійні товариства Бердичева другої половини XIX ст. чітко дотримувались основних структурних елементів внутрішньої організації незалежно від власної мети та спрямованості. Всі зазначені на початку підрозділи частини адміністративного устрою були стрижнем, на який окремі хеврот, зважаючи на свій внутрішній перебіг справ, нанизували необхідні їм приписи та зобов'язання. Якнайкраще це демонструють благодійні товариства, мета яких полягала у вивченні розділів Мішни або Талмуду. На додачу до шести обов'язкових складових адміністративного укладу та внутрішньої організації вони долучали ще обов'язкове студіювання головних частин Усної Тори.

4.4. Функції та послуги товариств

Ця частина підрозділу є відповіддю на, певне, найголовніше запитання, що виникає після ознайомлення з тим, що являє собою хеврот – чому організації такого штибу були поширені (нагадую, О. Цедербаум нарахував 81 товариство за 1870 рр.) та актуальні для тогочасного єврейського населення Бердичева? Причини, на мою думку, було дві – 1. послуги, які надавали товариства всім, до нього належав; 2. демократичні суми внесків для тих, хто мав хоча б невеликий прибуток. Про невеликі грошові внески до товариств, та їх часто нефіксовану суму йшлося у попередньому підрозділі, тож щодо другої причини можливо додати лише декілька слів. Доступність для широкого кола бажаючих (якщо, звісно вони належали до ремісників або ж воліли вивчати Священні Тексти юдаїзму) зумовлювалась необов'язковістю багатьох внесків або їх договірною чи добровільною сумою сплати. І, строго кажучи, витрати виправдовували себе, адже те, що пропонували товариства за необтяжливі пожертви та внески, було головною причиною брати участь у житті товариства – послуги. Саме вони разом із соціальним престижем в єврейській громаді, якого людина набувала займаючись благодійністю, зумовлювали цікавість

членів єврейської громади до хеврот. Список послуг благодійних товариств є довгим, адже зумовлений потребами людей в конкретному братстві, однак всі одинадцять товариств обов'язково надавали хоча б одну з нижченаведеного списку:

1. Належний похорон померлих членів товариства (виконання функцій Хевра-Каддіша);
2. Навідування хворих (виконання заповіді Біккур-Холім);
3. Допомога соціально незахищеним членам товариства;
4. Надання безвідсоткових позик;
5. Придбання книжок для навчання.

Цей невеликий перелік містить основні послуги, що були спільними для майже всіх товариств Бердичева другої половини XIX - початку XX ст. Приклади інших послуг, що надавались часто лише членам однієї громади буде подано в кінці цього підрозділу.

Перший пункт є найцікавішим у контексті діяльності юдейських товариств загалом. Як правило, обов'язок забезпечити належний похорон та всі відповідні церемонії при похованні небіжчика з малозабезпеченої родини покладался на товариство із найдавнішою історією – Хевра-Каддіша. Зазвичай, поховальне братство було окремо діючою хеврою, яка виконувала лише свою головну функцію та являла собою ядро єврейської громади. Але в благодійних товариствах Бердичева роль Хеври-Каддіши розділяли майже кожне з них.

Що ж саме пропонували братства в якості поховальних послуг?

Член благодійної хеври міг помирати спокійно, адже зазвичай посадові особи та люди товариства були зобов'язані забезпечити його виконанням таких речей, як фізичне знаходження членів громад біля помираючого, читання молитов над ним, промовляння кадїшу за померлим під час тижня,

місяця та 11 місяців жалоби (якщо члени товариства зайняті, то, зазвичай, вони наймають когось замість себе), очищення тіла, носіння міти, його похорон та згадувати небіжчика в роковини смерті та запалювання Нер-Нешама:

*13. Якщо, не дай Бог, помре хтось з товариства, а він бідний, тоді зобов'язані члени товариства надати йому все, що йому не вистачає та не вистачатиме йому аби він міг мати мир протягом усього свого життя й навіть у день його поховання. Повинні всі члени товариства проводити його, й упокоїться він у честі, і живий те до серця свого бере!*¹⁶⁹

י"ג אם ח"ו יעדר אחד מהחבורה ♦ והוא עני אזי מחויבים אנשי החבורה ליתן לו כל מחסורו אשר יחסר לו עד זיבולא בתרייתא ומחויבים כל אנשי החבורה ללוות אותו והיתה מנוחתו כבוד ♦ והחי אל לבו:

В текстах ряду постанов щодо похорону покійного велику увагу приділяють читанню священних текстів для виправлення його душі (ремісничі товариства – Кадіш, релігійно-навчальні – трактатів Талмуду/Мішни), й відзначення роковин його смерті. В контексті єврейських благодійних товариств Бердичева дотримання саме цих двох ритуалів було надзвичайно важливим. Про це свідчать й наявність грошових внесків за такий вид послуг, й дати смерті біля імен покійних членів товариств або окремі списки тих, хто сплатив за своє посмертне згадування (детальніше – в наступному підрозділі). Навіть товариство тих, хто читає псалми "מגידי תהלים" 1858-1917 pp., які є частиною Письмовою Тори, йшли на поступки в деяких випадках й погоджувались вивчати розділи Мішни на роковини смерті небіжчика:

Записано письмом одним на покоління навічно на пам'ять ... Естер Кіла донька рабі Натан Песах дала книгу Тори до синагоги з Качанівки до товариства псалмів що в синагозі великій вищезгаданій вивчати розділи Мішни після смерті її і на роковини смерті також вивчати розділи Мішни та промовляти Кадіш мудреців наших і померла вона в день 3 3 Кіслев рік 1860 за малим літочисленням тут, в Бердичіві, да буде зав'язана душа її у вузол життя, амен.

רשום בכתב אמת לדורות עולם לזכרון שהאשה אסתר קילא בת ר' פסח נתנה ספר תורה להביה"כ"נ מקאטשאניוקע להחבורה תהלים שבביה"כ"נ הגדולה הנ"ל ללמוד משניות אחר פטירתה וליום הייאר צייט ג"כ ללמוד משניות ולומר קדיש דרבנן ונפטרה ביום ג' כסלו שנת תר"כ לפ"ק פה ברדיטשוב תהא נפשה צרורה בצרור החיים א"ס:

Поховальні послуги та участь у траурі за померлим надавали якщо не всі, то більшість благодійних товариств Бердичева, незалежно від їх мети та виду. На фоні всіх одинадцяти хеврот яскраво вирізняється актова книга товариства Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1844-1917 pp.,

¹⁶⁹ Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "1864", גמילת חסדים, – Оп. 1.

на сторінках якої ми зустрічаємо чотири великі постанови, що містять детальну інформацію про всі необхідні процедури задля похорону небіжчика:

Десяте: Коли настане час для когось з товариства розлучитись із тілом його та підняти на небеса честь його, зобов'язані люди товариства, не менше від 10 чоловік, піти до дому небіжчика і там вчити розділи Мішни задля виправлення душі його. І на 30 днів розподіляється між ними всі 6 розділів Мішни щоб вчити задля душі його. І буде честь покою його.

Також день роковин смерті буде записуватись, щоб знали день ті, що прийшли робити добрі справи правди з душою померлого у вивченні Мішни над літерами імені його та літерами душі його задля підняття душі його на саму височінь в честі піднятій¹⁷⁰.

העשירי אחד מאנה"ח בהגיע עת הפרדו לעלות על השמים כבודו מחויב' אנה"ח לא פחות מיו"ד אנשים לילך לבית הנפטר ושם ילמדו משניות עבור תקון נשמתו ♦ ובימי שלשים יחלקו ביניהם כל שס"מ ללמוד עבוד נשמתו ♦ והיתה כבוד מנוחתו:

גם יום היא"צ יהי' נרשם למען דעת יום בואו לגמול חסד של אמת עם נשמת הנפטר בלימוד משנה על אותיות שמו ואותיות נשמה למען העלות נשמתו מעלה ♦ בכבוד מעולה:

13. *Кожен з людей товариства, якщо буде в нього роковини смерті по батьку чи матері його, зобов'язаний дати на товариство Шас та Мішнайот двічі по 18 великих, щоб були в нього щит та прихисток у височині, щоб піднялась душа його, і перед великими спочине у високих височинах, перед Царем почесним, Амен¹⁷¹.*

שלש עשרה כל אחד מאנשי החבורה אם יהי' לו י"א צייט ♦ אחר אביו או אמו מחויב ליתן על החבורה ש"ס ומשניות ב' פעמים ח"י גדו' למען יהי' לו למגן ומחסה ברמה ♦ להעלות הנשמה ♦ ולפני גדולים ינחנו מעל' מעלה ♦ לפני מלך בכבוד סלה:

*І зійшлись на восьмому, якщо, не дай Б-г, помре один з людей товариства, вірним буде, щоб всі члени товариства занурились. І зобов'язані всі зібратись в будинку померлого і там вивчати розділи Мішни та займатись чистотою його та носінням міти та похороном його і **чужинець не буде втручатись**. І керування похороном та похованням та вибором місця встановлюється згідно з думкою людей товариства, що буде згідно вірою Моше та Ізраїля. І якщо у жодного з синів померлого немає на це жодної думки, навіть, не дай Б-г, декількох слів щодо поховання його, тоді всі 7 днів трауру повинні всі молитись в домі небіжчика Зранку та ввечері, й вчити мішну і 3 з людей товариства зобов'язані промовляти кадїш за жеребом. Вечір та ранок як син промовляє до батька¹⁷².*

על השמינית באם ח"ו יעדר אחד מאנה"ח נכון שכל אנה"ח יטבילו – ומחויבים כולם להתאסף לבית הנפטר ושם ילמדו משניות ויתעסקו בטהרתו ונשיאת מטתו וקבורתו וזר לא יתערב בתוכם. והנהגת הלוייה והקבורה ובחירת מקום יהי' עפ"י חו"ד אנה"ח שיהי' על פ' דת משה וישראל ואף בני הנפטר אין להם ע"ז שום דיעה לשנות ח"ו אפי' גמלא נימא על קבורתו. ובכל שבע ימי אבילות מחויבים כולם להתפלל בבית הנפטר בוקר וערב וללמוד משניות וג' מאנה"ח מחויבים לומר קדיש על פי גורל. ערב ובוקר כבן לאב:

А на дев'ятому більшість зійшлась, що 11 перших місяців зобов'язані троє з людей товариства, згідно з жеребом промовляти кадїш та навчатись ранок та вечір зовсім як

¹⁷⁰ פ 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "1844-1917", pp. משניות ותלמוד בבלי, – Оп. 1.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само.

*батько із сином. І на 30й день повинен староста розподілити шість розділів Мішни і зобов'язати всі люди товариства закінчити кожен свою частину до 30ти наступних днів*¹⁷³

ותשיעי ברוב יועץ בי"א חדשים הראשונים מחויבים ג' מאה"ח שיצאו עפ"י גורל לומר קדיש וללמוד בוקר וערב כבן לאב ממש. ובשלושים צריך הגבאי לחלק ששה סדרי משנה ומחויבים כאנה"ח לגמור כ"א פרקו עד שלושים

При першому знайомстві з цим джерелом детальний опис поховальних обрядів може ввести в оману, що саме це товариство й є Хевра-Каддіша, лише під іншою назвою. Але варто пам'ятати, що актова книга цього товариства фіксує необхідність вивчення розділів Мішни та призначає дати умовного «іспиту» для вивчаючих цю частину Усної Тори. Також треба наголосити на тому, що пінкас товариства має три титульних аркуші, що поділяють документ на три частини – перша має назву «Розділи Мішни та Вавилонського Талмуду» "ש"ס ומשניות" 1844 р.; друга – товариство вивчення Мішни "ש"ס ומשניות" 1874 р.; третя – «Дванадцять братів з Бердичева» "שנים עשר אחים מברדיטשוב" 1917 р. Вищенаведені десята та тринадцята постанови товариства відносяться до другої частини пінкасу товариства, в той час як восьма та дев'ята – до третьої. Десята та тринадцята постанови описують стандартні процедури, які забезпечували ледь не всі ремісничі та релігійно-навчальні товариства: мін'ян в будинку померлого, читання розділів Мішни, відзначання роковин смерті. Восьма та дев'ята постанови є набагато більш вимогливими щодо правильного поховання небіжчика, але від цього товариство не змінює головну мету – вивчення Священних текстів юдаїзму, а по-друге, причина такої скрупульозності, на мою думку, в небажанні залучати чужинців до поховального обряду. Розлогий опис всіх частин поховання, прописаний в постановах (по суті – внутрішні закони товариства), є превентивною мірою проти залучення когось не з людей товариства.

Отже, випадок братств Бердичева є, певною мірою, виключенням з правил, адже, з усіх одинадцяти пінкасімі всі хеврот в більшій чи меншій мірі перебирали на себе функцію поховального товариства, але жодне з них не було Хевра-Каддіша і не займалося суто організацією та проведенням похорон як

¹⁷³ Там само.

єдиним та основним видом діяльності. Такий стан справ вказує на те, що єврейська громада м. Бердичева дійсно була сильно роздроблена на багато невеликих соціальних груп, що створювали для себе власні інституції, які задовольняли їх потреби.

Інші причини такої надзвичайної причетності кожного товариства до організації поховань можна знайти в описі Бердичева О. Цедербаума:

Ещё несколько лет назад здесь существовало погребальное братство с габаями знатного происхождения. Однако интриги и споры привели к его роспуску. С тех пор управление передали двум персонам, которые зарабатывали на этом. В последнее время оно перешло по наследству к одному человеку, и на него стала распространяться хазака. Мы вовсе не утверждаем, что оплачиваемые управляющие злоупотребляют. Может быть, это честные люди. В общем, братство утратило свою святость, прежний еврейский характер. От людей, использующих своё положение с согласия общины, нельзя ожидать существенных улучшений. Они утрачивают самостоятельность, действуют машинально и не могут бескорыстно заботиться о создании новых полезных учреждений... Однако при существующей монополии ничего не поможет....¹⁷⁴

(в останньому реченні автор веде мову про бухгалтерію при похованні небіжчика).

З цього уривку необхідно виокремити дві важливих обставини: 1 – як мінімум, була спроба запровадити діяльність традиційної Хевра-Каддіша як окремої інституції, але, станом на 1870 р. її вже не існувало; 2 – окремі персоналії провадили монополію на надання послуг традиційного поховального товариства. Важливо зазначити, що Олександр Цедербаум пише цей абзац в контексті місцевих кладовищ, а також згадує поняття *хазака* קזקא «право на володіння майном». Відповідно, володарі кладовищ пропонували власні послуги за певну суму грошей, без чіткого ведення бухгалтерії та за відсутністю будь-якої інституції, яка б формалізувала їх діяльність. В свою чергу, членство в місцевих хеврот а) дозволяло оминати їх без остраху, що люди товариства або хтось з їх рідних будуть поховані неналежним чином, б) вирішувало проблему відсутності Хевра-Каддіша й в попередні роки.

Однак, щоб не вводити моїх читачів в оману, мушу сказати, що володарі кладовища та благодійні товариства могли не тільки протистояти один

¹⁷⁴ Цедербаум А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций//Перевод с идиш Л.Когана, – Варшава, 1870. – 72 с.

одному, а навіть співпрацювати. В переліку доходів та витрат володарів кладовищ, які надали О. Цедербауму, знаходимо такий рядок: *«шамесы священного братства «маот хитим» (почему-то не из денег «маот хитим», а из кассы братства) - 8 руб»*, а також вказується, наприклад, *носильщики погребальных носилок*¹⁷⁵. Їх можна було найняти членам товариства, які не були зайняті та не могли нести міту самотійно. А, якщо зважити на те, що основні функції Хеври-Каддіша, які надавались братствами (окрім товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1844-1917 рр. – вони були явно проти втручання когось не залученого до товариства в процес), зводились до читання молитов, промовляння кадішу, дотримання трауру та необхідністю згадувати роковини смерті померлого, я припускаю, що товариства лиш частково виконували функції Хеври-Каддіша. Інші завдання (рити могили, омивати тіло, шити тахірім, за які могли відповідати дгалім Хевра-Каддіша¹⁷⁶) могли або працівники цього кладовища, або люди, яких наймали за окрему платню.

Зиск для бідних членів благодійних громад, яких вже чатувала смерть, містився у тому, що частину поховальних обрядів та формальних процедур (або їх оплату) брати на себе інші люди хеври, а оплата певних послуг могла надходити з каси товариства.

Також до кола виконання обов'язкових актів доброти входило «Навідування хворих» - Біккур-Холім. Задля виконання цієї міцви члени товариства зобов'язані були допомагати хворому усіма можливими засобами: забезпечити його коштами на лікування, знайти йому лікаря, навідувати його та, за потребою, ночувати в будинку хворого, читати молитви задля його видужання:

7. *Якщо, не дай Б-г, не подолає хворобу хтось з членів товариства і впаде до ліжка, тоді зобов'язаний кожен з людей товариства навідати його і стати опорою та поміччю*

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Death and the Dead. URL: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Death_and_the_Dead#id0esbae (дата звернення до ресурсу 05.04.2021).

йому всіма зусиллями сили його в тілі і в забезпеченні. І повинні дати дозвіл старостам на якусь суму, що зможе він дати сам, якщо потрібно на витрати лікування з каси для хворих. І якщо, най буде на те бажання Б-га, потрібно буде більше ніж те, що буде дозволено в руці старости, тоді збирає староста всіх людей товариства щоб порадитись про це, і згідно з більшістю думок тих, хто знаходиться під час зібрання, відбудеться справа. І якщо буде необхідно ночувати у хворого, зобов'язані члени товариства ночувати у нього по двоє кожної ночі, і починатимуть спочатку. А той, хто не може робити це сам, зобов'язаний найняти іншу людину замість себе і якщо побачать, що посилюється хвороба над ним, не дай Б-г, тоді зобов'язані всі члени товариства зібратись у нього, щоб наглядати за ним, і за тим, що скаже він, і за хворобою та іншими речами що написані вище, як прийнято, і молитись в промовлянні псалмів разом¹⁷⁷.

והשביעית אם חלילה לא יעלה יחלה איזה – מאנה"ח ויפול למשכב אי מחויב – כ"א מאנה"ח לבקרו לסומכו לסעדו בכל מאמצי כוחו בגוף ובממון וצריכים ליתן רשות להגבאי על איזה סכום שיוכל לתת בעצמו אם נצרך על הוצאות הרפואה מקוה"ח ואם יהי' נצרך יותר ממה שיהי' רשות ביד הגבאי אי יאסוף הגבאי את כאנה"ח לתייעץ ע"ז וע"פי רוב דעות מהנמצאים בעת באסיפה יקופ דבר. ובאם יהי' נחוץ ללון אצל – החולה מחויבים אנה"ח ללין אצלו שנים בכל לילה ויהי' חוזרין חלילה ומי שלא יוכל לעשות בעצמו מחויב לשכור איש אחר במקומו ואם יראו שמתגבר עליו החולי ח"ו אי מחויבים כאנה"ח להתאסף אצלו להשגיח שיאמר ודוי ושאר דברים בכתובים במע"י כנהוג ולהתפלל באמירת תהלים יחד:

Але грошова допомога не завжди була безоплатною – коли хвороба відступала, наступав час розплати:

12. Якщо, не дай Бог, захворіє один з товариства, й буде потребувати помочі товариства, тоді зобов'язані люди товариства допомогти йому тим, чим можуть та як можуть. Це забезпечення грішми його дому, й лікування доктором тощо. Коли видужає, з Б-ою помічю, відшкодує помаленьку товариству грошовими внесками, милими та почесними¹⁷⁸.

י"ב אם ח"ו יחלה אחד מן החבורה ויהי' נצרך לעזר החבורה אי מחויבים החבו' לעזור לו עד מקום שידם מגיע ♦ הן בענין הפרנסה בביתו והן הענייני הרפואות על ידי דאקטור וכדומה וכשיתרפא בעזה"י ישלם מעט מעט להחבורה בתשואות הן וכבוד:

Постанови щодо допомоги хворим людям хеврот зустрічаються як і в ремісничих товариствах, так і в релігійно-навчальних: Мішни та Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1844-1917 pp., товариство «Безоплатної допомоги» "גמילות חסדים" 1864 p., товариство «Любові до ближніх» "אהבת רעים" 1871 p. Це свідчить про те, що головною умовою існування обов'язкової допомоги недужому було не спеціалізація конкретного товариства на наданні такої послуги, а скоріше достатня кількість людей, що належали цьому товариству та платити грошові внески (про кількість людей –

¹⁷⁷ Ф 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "1844-1917", "משניות ותלמוד בבלי", pp. – Оп. 1.

¹⁷⁸ Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "1864", "גמילות חסדים" p. – Оп. 1.

в наступному підрозділі). Такі умови дозволяли як надати фінансову підтримку хворому члену громади, так і швидше знайти охочих навідати його.

Наступний виду послуг, не менш важливий для членів товариства, поширювався на отримання грошової допомоги. Зазвичай, це відбувалось, коли один з людей товариства звертався до старости із проханням допомогти фінансово у скрутній справі. Тоді з каси товариства виділялась невелика сума грошей (сума могла бути фіксованою та ні водночас, залежало від товариства та ситуації), яка, в залежності від фінансового стану хеври, можна було не повертати. Однак часто вимагалось віддати щось під заставу. Подібна допомога не була зовсім вже безоплатною – майно, яке збіднілий член громади віддавав під заставу й не встигав викупити вчасно, продавалось:

9. Ми товариство «Любові до ближніх» зробили між нами також невеликі безвідсоткові суми для людей нашого товариства, адже як сказано у великій священній Гемарі «... безвідсоткові кошти більше цдаки...». Безвідсоткові суми грошей встановлюють згоду між бідними та багатими. Тому ми уклали між нами велику угоду, щоб в касі товариства було 25 срібних рублів для того, щоб могли старости давати у борг усім членам товариства і кожному, хто захоче, до 1 срібного рубля й не більше. А якщо будуть 50 срібних рублів в касі товариства, то можуть вони давати у борг до 2 срібних рублів. А якщо буде 100 срібних рублів, то зобов'язані вони давати у борг до 3 срібних рублів, а також видавати кошти під заставу. Староста, в якого гроші товариства будуть під рукою його, повинен зробити просту скриню і сховати там застави. І на надання грошей під заставу зобов'язаний староста прикріпити там записку та написати на ній ім'я людини і скільки грошей вона отримала під заставу. І після закінчення повного року від дати надання коштів під заставу, якщо боржник повертає борг, тоді це добре, а якщо ні, дозволено старостам продавати майно, що під заставою, без жодного попередження боржника. І якщо від (продажу) майна під заставу будуть гроші чи золото, можна заспокоїтись більш ніж на цілий рік. А на таліт чи на тфілін заборонено позичати навіть один раз без урахування думки громади¹⁷⁹.

ט אנחנו החבורה אהבת רעים עשינו בינינו ג"כ גמילת חסד קטן על אנשי חבורתינו כמאמר הגמרא הקדושה גדולה חסד יותר מן הצדקה ג"כ נוהגת בין להעניים ובין ולעשירים לכן עשינו בינינו בהסכם גדול באם שיהי בקופת החבורה חמשה ועשרים ר"כ ♦ יכולים הגבאים ללות לכל אנשי החבורה לכל מי שירצה עד א' ר"כ ולא יותר ואם שיהיה חמשים רוכ יכולים הם ללוות עד ב רוכ' ואם יהיה מאה רוכ' מחויה' הם ללוות עד ג' רוכ' ועל המשכון ♦ והגבאי אשר המעות החבורה תחת ידו צריך לעשות תיבה פשיטה ולהתחבא שם את המשכנות ועל המשכון מחויב בגבאי לדבק שם קוויטל ולכתוב עח הקוויטל שם האיש וכמה מעות קבל על המשכון ואחר כלות שכיבת המשכון שנה תמימה אם יקבל הבע"ב את המשכון בחזרה אזי מה טוב ואם לאו הרשות ביד הגבאים למכור את המשכון בלי שום התראה ואם המשכון יהי" כסף או זהב יכול – לשכוב יותר משנה תמימה ועל טלית או תפילין אינם רשאים ללוות אפילי פ"א בלי שים צד מהחבורה:

¹⁷⁹ פ. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "1896, "אהבת רעים", – Оп. 1.

Іноді людини навіть не було обов'язково приходити особисто, щоб попросити у борг, хтось міг попросити за неї:

8. *...І якщо хтось з членів товариства прийде та скаже одному зі старостів про когось з товариства, що є в нього, не дай Б-г, біда, а він дуже соромиться прийти та розказати про це старостам, то зобов'язані старости дослідити цю справу згідно думки їх, і до 1 срібного рубля видати на утримання бідного...*¹⁸⁰.

ח החזקות העניים שלנו כמאמר התורה הקש" עניי עירך קודם לעניי עיר האחרת צריך להיות ע"ז האופן אם ח"ו אחד מאנשי החבורה יצטרך לאיזה תועלת מהחבורה או מחויב להודיע לאחד מהגבאים והגבאי מחויב תיכף להודיע להגבאים וליוז אנשים הנל ומחויבים להשיגח ע"ז האיש בכל בשגחות ע"פ"י חוות דעתם וע"פ"י הערך הממון שיהיה בהחבורה בזריזות דגול בלי שום התרשלות בדבר זה ♦ ואם אחד מבני – החבורה יבוא ויגיד לאחד מהגבאים על אחד מהחבורה שיש עליו ח"ו אונס והוא ביישן גדול לילך להודיע להגבאים מחויבים הגבאים לחקור בהענין הזה ע"פ"י חוות דעתם עד א"ר"כ להתחזק העני ואם יותר מא"ר"כ מחויבים ליקח רשות מן יוד אנשים הנ"ל והמעות הזה מחויב להיות במתנה גמירה לא על מנת להחזיר יוסף ד" עלינו כל טוב אמר:

Цікаво, що товариства могли не лише брати речі під заставу, але й віддавати власні у скрутну годину:

25. *Якщо трапиться, не дай Б-г, велике нещастя у всьому товаристві або навіть в одного з нас, і потребує допомоги від товариства, тоді дозволено нам закласти, не дай Б-г, Книгу Тори та, як було зазначено, Великого Вчителя, й решту речей, але тільки не на продаж*¹⁸¹.

כה באם יארע ח"ו שום עקתא הן לכלל חבורתנו או אפילו לאחד מאתנו ויהא נצרך לעזר מהחבורה או יהא מותר לנו למשכן אפילו ח"ו ס"ת ומכ"ש כ"ק ושאר חפצים רק לא למוכרם:

Видача грошових позик членам товариства (а в деяких випадках й не лише) була притаманна як благодійним хеврот, що були відкриті лише для володарів певних ремесл, так і для людей, що воліли вивчати Священні тексти юдаїзму. Навіть товариство «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים" 1859 р., яке не входить до жодної з груп, має окремий припис щодо видачі грошей під заставу. З цього я роблю висновок, що надання грошової допомоги було невід'ємним частиною допомоги бідним та зубожілим євреям м. Бердичева, і була однією з основних функцій більшості благодійних хеврот штетлу.

Послуга, що була ще одним приводом таки доєднатись до людей товариства, була спрямована на виконання заповіді щодо захисту соціально незахищених членів єврейської громади – вдів, сиріт, захожих та бідних. Однак в межах товариств ця заповідь розповсюджувалась лише на родину

¹⁸⁰ Там само

¹⁸¹ Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "1865-1885", אהבת רעים", – Оп. 1.

одного з людей товариства, найчастіше, на вдів та сиріт, та на бідних людей товариства:

11. *Якщо небіжчик полишить по собі удову або ж сироту без хліба достатнього для їжі, зобов'язані члени товариства зробити добру справу, підтримати руки їх та тримати їх, як батько та мати, згідно з можливістю тіла його та статку допоки не зжалиться над ними батьки сиріт та суд вдовиць, щоб нагодувати удосталь їх хлібом, що не вистачає їм*¹⁸².

יא באם ישאר אחריו אלמנה או יתומים בלי משען לחם די מחיתם מחויבים אנה"ח לגמול חסד עמהם לתמוך ידיהם ולהחזיק בם כאו"א כפי יכולתו בגוף ובממון עד אשר ירחם עליהם אבי יתומים ודין אלמנות להטריפם לחם חוקם די מחסורם אשר יחסר להם:

Окремі постанови про допомогу членам родини зустрічаються лише в трьох актових книгах товариств вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1844-1917 pp., «Любові до ближніх» "אהבת רעים" 1865-1885 pp. та «Любові до ближніх» "אהבת רעים" 1871 p. Слід підкреслити, що ці товариства переймалися більше питанням допомоги удовицям, ніж сиротам. Ця допомога в основному була фінансовою, жінки, що залишились без чоловіка, могли розраховувати на невелику суму грошей щоб прогодувати себе та дітей (ці гроші навіть могли виділяти на торгівлю, якою займалась вдовиця). Однак, подібна підтримка з боку хеврот не була довгостроковою – максимум через рік після закінчення трауру за померлим, виплати припинялись, адже «...помилує Б-г її й піде й буде вона іншому чоловіку»¹⁸³.

Члени благодійних товариств також не залишались осторонь, коли хтось поміж них був у скруті та потребував допомоги:

16. *Якщо буде людина бідною між людьми товариства, зобов'язані старости докласти всіх свої зусиль задля хліба для голодних, як на звичайні дні, так і на Шаббат. Зобов'язані слідкувати за ними гострим оком, як і написано: «Люби свого ближнього, як самого себе»*¹⁸⁴.

ט"ז אם יהי איש עני בין אנשי החבורה מחויבים הגבאים להשתדל בכל כחם עבור לחם לרעבים הן על חול והן על שבת מחויבים להשגיח עליהם בעינא פקחא ♦ כמ"ש ואהבת לרעך כמוך:

¹⁸² פ 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "1844-1917", "משניות ותלמוד בבלי", pp. – Оп. 1.

¹⁸³ פ. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "1871", "אהבת רעים", p. – Оп. 1.

¹⁸⁴ Там само.

Необхідність допомагати бідному серед людей товариства як окремо прописана постанова зафіксована лише в товаристві «Любові до ближніх» "אהבת רעים" 1871 р.

Ситуація, коли відносно невелика частина хеврот (3 з 11) прописувала обов'язковим пунктом допомогу сиротам, удовицям та бідним обумовлена достатньою кількістю платників обов'язкових грошових внесків (детальніше про кількість людей – в наступному підрозділі). Тобто, ці товариства за рахунок грошового фонду, якій формували його члени, могли собі дозволити виділяти додаткові кошти для членів родини юдея, що належав до них.

Всі вищезгадані види допомоги та послуги охоплюють ледь не кожне єврейське благодійне товариства Бердичева другої половини ХІХ ст. Однак, пінкасім хеврот, метою яких було вивчення Священних текстів, свідчать про ще одну, властиву лише їм, послугу – придбання книжок:

6. *Невелика кількість грошей, які зберуться у казну товариства, будуть йти на потрібні книжки. Всі гроші зібрані будуть у казні, щоб давати у борг бідним з народу та надавати гроші їм у важку годину*¹⁸⁵.

7

מן הכסף אשר יתאסף באוצר החברה מעט מהם יוציאו על ספרים נחוצים וכל הכסף יהיה אוצר באוצר להלוות לעניי עם להמציאם בעת דוחקם.

Дозволити собі придбання книжок могли такі релігійно-навчальні товариства, які вивчали Мішну та Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי" 1874 р., тов. вивчення Мішни "משניות", 1861-1887 рр., а також хевра, що займалась вивченням Мішни "ש"ס ומשניות" 1874-1908 рр. Варто зауважити, що перше благодійне товариство не прописувало придбання книжок обов'язковим пунктом своєї діяльності, а займалось цим лише за можливості:

3. *Старости та відповідальні за збір коштів – святі, й вони будуть намагатись надати книжки до Бейт-Мідрашу нові зі старими, і кожен час будуть підніматись у святості*¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Ф. 321. Пінкас товариства вивчення Мішни "1861-1887", "משניות" рр. – Оп. 1.

¹⁸⁶ 2Ф 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי", 1874 рр. – Оп. 1.

שֶׁלֹש אֱלֹהִי יַעֲשׂוּ גְבָאִים וּמְמוֹנִים עַל גְּבִיִּית כֶּסֶף הַקִּדְשִׁים וְהֵם יִשְׁתַּדְּלוּ לְהַכְנִיס סְפָרִים לְבֵיהֶם"ד חֲדָשִׁים עִם יִשְׁנִים וּבְכָל עַת יִהְיוּ מַעֲלִין בַּקֹּדֶשׁ:

Отже, постанови актових книг єврейських благодійних хеврот вказують нам на те, що функціонально товариства Бердичева другої половини XIX ст., незважаючи на їх різні цілі, мали ідентичне коло послуг: належний похорон людей товариства, піклування про хворих, бідних та удовиць, та надання фінансової допомоги у вигляді безвідсоткових позик. Придбання книжок для навчальної мети було необхідним для товариств, що займались вивченням Священних текстів юдаїзму. Але вона була лиш доповненням до основного переліку.

4.5. Кількість членів товариств та їхній сімейний стан

Після знайомства зі складовими внутрішнього устрою та функціями\ послугами благодійних товариств шtetлу виникає закономірне питання: ким були члени всіх одинадцяти хеврот? Яка була їх кількість, сімейний стан та рід занять?

Інформацію щодо цих трьох аспектів, що розповідають нам про людей кожного товариства, міститься в завершальній частині пінкасім – списках членів хеврот. Саме там зафіксовані імена та прізвища тих, хто належав до благодійних товариств, їх посада, рік смерті, вид зайнятості та іноді навіть сімейний стан. Але скажу відверто – надати точні данні щодо всього вищевказаного навряд чи колись буде можливим. На це є декілька причин:

1 – часто ім'я людини вписували до актової книги товариства лише тоді, коли вона сплачувала наперед чітко встановлену суму грошей:

5. *Після підписання пінкаса, той, хто добровільно забажає бути записаним в цей дорогий зошит, дає оплату наперед щонайменше від 10 золотих. А якщо людина оцінена, то дає згідно з думкою старостів, як зазначено вище.*¹⁸⁷

ה' אחר חתימת הפנקס מי שיתנדב לבו להתחבר במחברת היקרה הזאת יתן מעות קדימה ל"פ יו"ד זהו' ואם איד אמוד הוא יתן כפי דעת הגבאי' כנ"ל:

¹⁸⁷ Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "1871", אהבת רעים, р. – Оп. 1.

2 – в списках членів товариства часто не вказувались родичі з його родини, над якими, у разі поганої фінансової ситуації чи хвороби, товариство повинно було взяти опіку;

3 – пінкасім товариства тих, хто вивчає законоукладення "שוני הלכות" 1851 р. та «Безоплатної допомоги» 1859 р. не мають закінчення, а актова книга товариства брацлавських хасидів з Бердичева (точний рік невідомий, XIX ст.) є копією з оригінального пінкаса товариства, без списків її членів й іншої фактологічної інформації.

Отже, розпочну з найважливішого – кількості членів хеврот. Кожне з товариств могло налічувати від кількох десятків до двох і більше сотень людей, імена яких зазначені у списках тих, що поставили підпис наприкінці кожного пінкаса. Для більшої точності щодо кількості членів, варто надати точний підрахунок загального чистла людей в кожній хевра:

1. Товариство брацлавських хасидів з Бердичева "משניות", точний рік невідомий, XIX ст. – невідомо;
2. Товариство вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי", 1844-1917 pp.– 156 людей;
3. Товариство тих, хто вивчає законоукладення "שוני הלכות", 1851 – 82 людини;
4. Товариство тих, хто промовляє псалми "מגידי תהלים", 1858-188 – 205 чоловік;
5. Товариство вивчення Мішни "משניות", 1862 р. – 188 чоловік;
6. Товариство безоплатної допомоги "גמלת חסדים", 1864 р. – 93 людини;
7. Товариство любові до ближніх "אהבת רעים", 1865-1885 pp. – 286 чоловік;
8. Товариство любові до ближніх "אהבת רעים", 1871 р. – 105 чоловік;
9. Товариство вивчення Мішни "ש"ס ומשניות", 1874-1908 pp. – 437 чоловік;
10. Товариство любові до ближніх "אהבת רעים", 1891 р. – 73 людини;
11. Товариство безоплатної допомоги "גמילת חסדים", 1859 р. – 15 людей.

Більш детальний підрахунок кількості людей хеврот поданий у таблиці в додатках¹⁸⁸. Свої наступні твердження в цьому підрозділі обґрунтовані даними, наведеними в ній.

Аналіз списків членів благодійних товариств ще раз підтверджує очевидий з ряду постанов про грошові внески факт – лєвова частка людей хеврот формувалась із одружених чоловіків. Вони являли собою кістяк кожного братства, й відповідно мали право займати виборчі посади. Про це свідчить список людей товариства «Любові до ближніх» 1865-1885 pp.:

Рав Лейб син рабі Зальмана

староста (збоку маленькими літерами)

גבאי

ר' ליב ב"ר זלמן

Жінки також могли отримати членство у благодійних хеврот Бердичева другої половини ХІХ ст. Умови вступу для них залишались такими ж, як і для чоловіків – сплатити грошовий внесок. Однак сума сплати могла вже бути іншою:

4. Сума для нового члена товариства, що хоче приєднатись – лише 18 золотих щотижня, а сума для жінки, Новий член (товариства), що буде приєднаний, його ціна лише 18 золотих грошей на тиждень, а ціна жінки, що хоче приєднатись – лише п'ять срібних рублів щотижня, як і згадано вище.¹⁸⁹

קבר חדש כי יספח מחירו ח"י זהובים לבד כסף השבועי ומחיר אשה הנספחת חמשה ר"כ לבר כסף השבועי כנ"ל.

Якщо звернути увагу на таблицю, що репрезентує кількість людей кожного товариства на основі їх пінкасім, можна спостерігати певну кількість жінок як й в ремісничих хеврот, так й в тих, що займаються вивченням Мішни й Талмуду. Аналіз списків доводить, що жінки не були активними діячами єврейських благодійних товариств, часто їх імена зазначались в переліку з назвою «Допомога жінкам»¹⁹⁰ "ב"ה שער עזרת נשים", або, частіше, їх імена вносились до актової книги задля відзначення їх роковин смерті. Посади вони

¹⁸⁸ Детальніше див. у Додаток 2.

¹⁸⁹ Ф. 321. Пінкас товариства вивчення Мішни "משניות"-1861, pp. – Оп. 1.

¹⁹⁰ Ф. 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי", 1844-1917, pp. – Оп. 1.

не отримували, лише в деяких постановах побіжно зазначається, що дружина члена товариства займалась торгівлею.

Окрім цього, судячи по записам в актових книгах хеврот (напр. «Кейла Малка, дружина рабі Аврагама Ліпо»), на ¹⁹¹אשה קיילא מלכה אשת ר' אברהם ליפא¹⁹¹ запис до до пінкасіם могли розраховувати лише заміжні жінки. На відміну від чоловіків – в цьому питанні вони були набагато більш вільні.

Деякі актові книги містять окремі списки для парубків, які досягли повноліття (тобто, пройшли Бар-Міцву в тринадцять років), але ще не встигли одружитись. В залежності від товариства, найменування для молодиків могло варіюватись від бахуріם בחורים «молоді чоловіки, хлопці» до нааріם נערים «хлопці, слуги». Всі назви в більшості випадків є синонімічні, лише в пінкасі ремісничого товариства «Любові до ближніх» "אהבת רעים" 1865-1885 pp. в декількох постановах словом «нааріם» використовують в його оригінальному значенні – «слуги», нарікаючи так гебрейською мовою підмайстрів.

Також в декількох джерелах виокремлюють категорію хатаніם חתנים «наречені» - зятя людей з товариства, що вирішили внести своє ім'я до пінкасу. Їх імена могли зазначати окремим списком (як напр. в тов. вивчення Мішни "משניות" 1862 p.), або залишаючи примітки на полях книги:

Рабі Йцхак син рабі Моше – зять рабі Азіка (збоку маленькими літерами)

קסן ר' אזיק

ר' יצחק ב"ר משה

Опріч окремих списків, на входження до членів товариства ще неодружених юнаків опосередковано вказує така постанова, як:

8. Той, хто захоче вписати сина свого в пінкас, дає не менше ніж 1 срібний рубль, й вільний він від щотижневих внесків до одруження, а вже після – він як один з людей товариства, за словом його таким, що в святості Б-ї.¹⁹²

ח' מי שירצה לכתוב בנו בפנקס לא יפחות א' ר"כ ופטור ממצות שבוע עד נישואין ואז הוא כאחד מהחבר' לב"ד
שבקדושה:

¹⁹¹ Ф. 321. Пінкас товариства тих, хто читає псалми "1858-1917", מגיד תהלים, – Оп. 1.

¹⁹² Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "1859", גמילת חסדים, – Оп. 1.

Дозвіл на членство для всіх попередніх категорій людей в декількох товариствах дозволяло цілим родинам бути залученими до благодійної діяльності та життя хеври. Окрім постанов, які фіксували право на запис ім'я сина члена товариства, підтвержують це й замітки біля імен конкретних людей:

Рабі Цві мин Йцхака-Якова

Рабі Мордехай син рабі Цві

(збоку маленькими літерами) його син¹⁹³

ר' צבי ב"ר יצחק יעקב

בנ

ר' מרדכי ב"ר צבי

Отже членство в більшості єврейських товариств було доступним для широкого кола людей, незалежно від статі. Основними критеріями відбору кандидатів виступали повноліття (проходження Бар-Міцви у 13 років), спроможність сплачувати обов'язкові та добровільні внески. Додатковим критерієм для жінок було набуття статусу замужньої жінки.

¹⁹³ Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "1865-1885", אהבת רעים, – Оп. 1.

ВИСНОВКИ

Діяльність єврейських благодійних товариств другої половини XIX ст – початку XX ст. м. Бердичів на основі їх актових книг є маловивченою темою як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Не зважаючи на те, що інтерес до єврейської історії Бердичева виник відносно нещодавно виник, дослідники не приділяли достатньої уваги розгляду єврейських благодійних хеврот міста та не залучали до своїх праць актові книги єврейських товариств. Однак статті Фредеріки Францисконі, Якоба Маркуса та Ганни Михаловської щодо історії єврейських благодійних товариств продемонстрували різноманітність та особливості хавурот на теренах Східної Європи, надали їх класифікацію, а також вказали на роль хеврот для єврейської громади окремого міста. Ці праці визначили основні вектори дослідження бердичівських єврейських благодійних товариств: їх внутрішній уклад і значення їх діяльності для єврейської громади міста. Дослідження колекції пінкасім у НБУВ Олексія Хамрая та Ірини Сергєєвої заклали основи аналізу актових книг товариств Бердичева, а праці Йохана-Петровського Штерна, Андрія Горобчука, Оксани Маркевич та Олега Хмельовського дозволили реконструювати історичний контекст існування хавурот.

Детальний виклад укладу та діяльності юдейських благодійних товариств Бердичева наданий в їх актових книгах – пінкасім. Аналіз структурних складових цих документів уможливив виокремлення їх найбільш інформативних частин. Завдяки цьому були встановлені точні назви товариств, їх датування, внутрішня організація, функції та послуги товариств.

Огляд історії єврейських благодійних хеврот в ряді європейських країн, зокрема на теренах колишньої Речі Посполитої та Російської Імперії, продемонстрував основні види благодійних товариств, їх місце та роль в адміністративній ієрархії традиційної єврейської громади, а також те, що II половина XIX ст. стала початком кризи подібних організацій, адже після 1844

р. вони залишились відірваними від головного органу управління єврейської громади – кагалу.

Історія Бердичева у II половині XIX – початку XX ст. засвідчує, що велика частина єврейського населення міста була зубожілою, не зважаючи на великий відсоток єврейських торгівців та ремісників у місті. Це стало наслідком зміни економічної системи міста, яка призвела до зниження рівня трудової зайнятості єврейського населення. Окрім цього, в цей період кагал, як головний орган управління єврейською громадою вже ліквідован, і влада стає більш децентралізованою. Зокрема, всередині общини великий вплив мають окремі інституції - синагоги, бтей-мідраші тощо. На додачу до цього, благодійна діяльність пов'язана з соціальним престижем, що особливо важливо у великій громаді з добре розвиненою соціальною структурою. Таким чином, Бердичів 1844-1917 рр. був майже ідеальним докільям для діяльності різноманітних єврейських благодійних товариств.

Реконструкція діяльності та внутрішньої організації єврейських благодійних товариств м. Бердичева на матеріалі їх актових книг засвідчує ряд змін, які відбулись із благодійними хеврот у II пол. XIX – поч. XX ст., а також вказує на соціальні тогочасні запити та потреби єврейської громади штетлу. Підсумковий аналіз кожного єврейського благодійного братства містечка я надаю у двох таблицях, що демонструють наявність чи відсутність в них: а) тієї чи іншої складової внутрішньої організації, б) тієї чи іншої послуги, що надавалась членам товариств. На наведених в них даних ґрунтуються висновки щодо четвертого розділу даного дослідження¹⁹⁴.

Єврейські благодійні товариства Бердичева 1844-1917 рр., не зважаючи на їх розподіл на ремісничі та релігійно-навчальні (займались вивченням Мішни й Талмуду), мали між собою більше спільного, ніж відмінного. Переважна більшість хеврот мали ідентичний перелік структурних елементів

¹⁹⁴ Детальніше див. в Додаток 2 і 3

їх внутрішньої організації. Лише обов'язкове вивчення Талмуду та Мішни було прерогативою релігійно-навчальних благодійних товариств.

Подібна схожість єврейських благодійних товариств Бердичева в улаштуванні їх внутрішнього укладу демонструє, що всі одинадцять хеврот наслідували певну традиційну модель, формування якої, напевне, бере свій початок ще з ранньомодерного часу.

Порівняння елементів організації та переліку послуг бердичівських хеврот у 1844-1917 рр. демонструє, що а) організація хеврот є майже тотожною, але б) цілі і, відповідно, послуги можуть варіюватися і включають ті, що побутували лише в окремих товариствах.

Зокрема, цікаві результати дав аналіз послуги поховання. Пінкасім демонструють, що обов'язок подбати про належний похорон покійних в Бердичеві брала на себе переважна більшість благодійних хеврот. Це означає, що майже кожна з них в більшій чи меншій мірі перебрала на себе функцію поховального товариства. Адже переважна більшість благодійних хеврот, як мінімум, могли поминати померлих та надавати людей, що здатні прочитати необхідні молитви або Священні тексти біля помираючого, в день його похорону та в дні жалоби за ним.

Можливо припустити, що подібна ситуація була спричинена або а) поступовим розкладанням внутрішньої організації традиційної єврейської громади в II половині XIX – початку XX ст. після ліквідування кагалу в 1844 р. або б) банальної відсутністю конкретно в місті Бердичів окремого товариства, яке б займалось лише похованням бідних юдеїв. Ці два фактори могли бути взаємозамінні, або ж доповнювати один одного. Однак, з'ясування цього питання необхідно залишити для подальших досліджень.

Наявність інших видів послуг, такі як навідування хворих, допомога соціально незахищеним членам товариства та надання безвідсоткових позик, які часто можна було не повертати, вже варіювалась. Головними критеріями

їх наявності в хеврот були фінансові можливості товариства та кількість людей в них (варто підкреслити, що ці два критерії часто були взаємозалежні). Саме тому надання подібних видів допомоги ми спостерігаємо у товариствах із великої кількості людей в них (від 100 й більше). Додатковою послугою, яку надавали лише хеврот вивчення Мішни й Талмуду, було придбання відповідних книжок на кошти товариства.

Характерними для благодійних товариств Бердичева у 1844-1917 рр. є надання допомоги лише своїм учасникам, й часто лише спроможним платити грошові внески. Лише одне товариство «Любові до ближніх» "אהבה רעים" 1896 р. було спроможним надавати невелику грошову допомогу бідним, але за умови наявності каси товариства як мінімум 25 великих. Це відрізняє їх від аналогічних єврейських благодійних інституцій навіть XVIII ст., де допомога благодійних товариств розповсюджувалась на всіх нужденних єврейської общини. Таку ситуацію в Бердичіві другої половини XIX ст. – поч. XX ст. зумовили поступовий економічний занепад міста, що призвів до великої кількості бідних та зубожілих юдеїв всередині великої єврейської громади штетлу. В подібних умовах можливість допомоги силами навіть декількох єврейських благодійних інституцій є мізерною, адже потребує великих витрат та високого рівня згуртованості єврейської громади, чого в Бердичіві 1844-1917 рр. не було.

Пінкасім підтверджують зафіксований Олександром Цедербаумом немонолітний характер єврейської громади міста, - на вказує ідентичний внутрішній уклад та схожий перелік послуг, які вони пропонували єврейській громаді. Ці фактори свідчать про те, що більшість хеврот конкурували між собою, а не були набіром організацій, що обслуговували різні сфери життя єврейської громади міста.

Тексти пінкасім жодної з громад не зафіксували тісної співпраці або ж взаємодії товариств з кимось ще окрім інституції, до якої вони належали. Єдине, що опосередковано може вказувати на можливу взаємопов'язаність

хеврот між собою, є зазначення на титульному аркуші сімох пінкасім ім'я одного писаря, який працював над цими документами з 1844 по 70-ті роки XIX ст. Але тема взаємопов'язаності єврейських благодійних товариств між собою заслуговує на окреме дослідження.

Єврейські благодійні товариства м. Бердичева у 1844-1917 р. не мали спонсорів або філантропів, на чий б кошти реалізовувалась їх діяльність в єврейській громаді міста. Так само на чолі хеврот не стояла конкретна людина, наприклад цадік, в ім'я або на честь якої існувало те чи інше благодійне товариство.

Важливим є те, що більшість благодійних товариств того часу були відкриті для людей з різним соціальним станом, незалежно від своєї орієнтованості на конкретну соціальну групу/аудиторію – наприклад, на ремісників або на тих, хто присвячує себе вивченню текстів Усної Тори. Як зафіксували списки членів товариств, до їх складу, окрім одружених чоловіків, могли входити й жінки, й неодружені юнаки.

Отже, головним висновком, який підсумовує все написане вище, буде відповідь на питання: що являли собою єврейські благодійні товариства Бердичева станом на другу половину XIX ст. – початку XX? Всі вищевказані особливості єврейських благодійних товариств Бердичева в 1844-1917 рр вказують на те, що вони були неформальними інститутами соціального забезпечення та підтримки єврейського населення міста. Водночас вони зберігали зв'язок з релігійним життям членів громади, в постановах актових книг благодійних хеврот велика увага приділяється читанню молитов, вивченню Священих текстів, похорон за юдейською традицією тощо. Для тогочасних євреїв Бердичева членство в цих хеврот було запорукою того, що в скрутних фінансових чи просто життєвих ситуаціях вони зможуть розраховувати на допомогу та підтримку, а після смерті їх тіло віддадуть землі та імена їх не будуть забуті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані джерела (архівні документи)

Відділ фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (скорочено ВФІ ІР НБУВ)

1. Ф. 321. Продовження пінкаса брацлавських хасидів з Бердичева, XIX ст. – Оп. 1.
2. Ф. 321. Пінкас товариства вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי", 1844-1917 pp. – Оп. 1.
3. Ф. 321. Пінкас товариства тих, хто вивчає законоукладення "שוני הלכות", 1851 p. – Оп. 1.
4. Ф. 321. Пінкас товариства тих, хто читає псалми "מגידי תהלים", 1858-1917 pp. – Оп. 1.
5. Ф. 321. Пінкас товариства вивчення Мішни "משניות", 1861-1887 pp. – Оп. 1.
6. Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים", 1864 p. – Оп. 1.
7. Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "אהבת רעים", 1865-1885 pp. – Оп. 1.
8. Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "אהבת רעים", 1871 p. – Оп. 1.
9. Ф. 321. Пінкас товариства вивчення Мішни "ש"ס ומשניות", 1874-1908 pp. – Оп. 1.
10. Ф. 321. Пінкас товариства «Любові до ближніх» "אהבת רעים", 1896 p. – Оп. 1.
11. Ф. 321. Пінкас товариства «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים", 1859 p. – Оп. 1.

Опубліковані джерела

Мемуари

12. Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок / Пер. П. Белоуса // Волинь-Житомирщина: Історико-філолог. зб. з регіон. проб.— № 13.— Житомир, 2005.— С. 162–176.

Статистичні дослідження та нариси

13. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / изд. Иваном Фундуклеем. — Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. — 512 с.
14. Цедербаум А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций // Перевод с идиш Л. Когана, — Варшава, 1870. — 72 с.

Література

Монографії

15. F. Francesconi. The Generative Space of Jewish Confraternities in Medieval and Early Modern Europe. *A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities* / editor: K. Eisenbichler. Brill, 2019. С. 307-325.
16. Haumann H. A History of East-European Jews. Budapest: Central European University Press, 2002. 281 с.
17. Horowitz E. Processions, Piety, and Jewish Confraternities. *The Jews of Early Modern Venice* / editors: Robert C. Davis and Benjamin Ravid. Baltimor and London: The Johns Hopkins University Press. 2001. С. 231-301
18. I. Bartal. The Pinkas: From Communal Archive to Total History. *Polin Studies in Polish Jewry*, vol. 29. 2017. С. 21-40.
19. Marcus J. Communal Sick-Care in the German Chetto. Cincinnati: The Hebrew Union College Press, 1947. 335 с.

20. Michałowska A. Charity and the Charity Society (Khevre Kadisha) in the Jewish Community of Swerzedz in the Eighteenth Century. *Acta Poloniae Historica* 87. 2003. С. 77-88.
21. Petrovsky-Shtern Y. Hasidism, Havurot, and the Jewish Street. *Jewish Social Studies New Series*, vol. 10, No. 2. Indiana University Press. 2004. С. 20–54.
22. Petrovsky-Shtern Y. The Drama of Berdichev: Levi Yitshak and his Town. *Studies in Polin Jewry*, vol. 17. *The Shtetl: Myth and Reality* / editor: Antony Polonsky. 2004. С. 83–95.
23. Rainer Josef Barzen. The Meaning of Tzedakah for Jewish Self-Organization within a Non-Jewish Environment. *Selected Essays in Jewish Studies*, vol. 2: *History of the Jewish People and Contemporary Jewish Society*. Jerusalem. 2005. С. 7-17.
24. Биюшкина Н. И. Высочайшее утвержденное положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению с уничтожением еврейских кагалов от 19 декабря 1844 года как важнейший источник регулирования самостоятельности еврейской общины. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, №2. 2013. С. 243–246.
25. Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: ПП «Рута», 2012. 232 с.
26. Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. *Восход*. Т. 4/9. Санкт-Петербург. 1891.
27. Маркевич, О. В. Поліцейське управління в Бердичеві у першій половині ХІХ ст. *Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції*. Бердичів. 2016. С. 185-192.

- 28.Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. / пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана. Київ: Критика, 2019 [Інститут Критики; Український науковий інститут Гарвардського університету]. 394 с.
- 29.Сергєєва І. Хамрай О. О, Записні книги єврейських громад у фондах НБУВ. *Орієнтальні студії в Україні : до ювілею Л.В. Матвєєвої : зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського*. Київ, 2010. С. 452–463.
- 30.Сергєєва І. Хамрай О. О. Художнє оздоблення єврейських рукописних пам'яток України кінця XVIII – першої чверті XX ст. : традиції і побутування (на матеріалах колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. Харків : ХДАДМ, Центр Сходознавства, 2010. (Мистецтвознавство, № 8: Сходознавчі студії, вип. 3: Єврейське мистецтво і український контекст. Обрії традиційної художньої культури)*. С. 199–235.

Статті

- 31.Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ. *Східний світ, №2-3*. 2016. С. 130-139.

Кваліфікаційні роботи

- 32.Хмельовський О. О. Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2020. 141 с.

Енциклопедичні статті

33. Бердичев. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: у 16-ти т. / редкол. Н. А. Переферкович, О. Ф. Зелинский, Л. І. Каценельсон та ін. Санкт-Петербург: Общество для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз и Ефрон. 1908-1913.

Електронні ресурси

34. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Charity. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Charity#author> (дата звернення до ресурсу 15.01.2021).
35. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Death and the Dead. URL: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Death_and_the_Dead#id0esbae (дата звернення до ресурсу 05.04.2021).
36. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Guilds. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Guilds> (дата звернення до джерела 14.03.2021).
37. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Kahal. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kahal> (дата звернення до ресурсу 17.03.2021).
38. Електронная еврейская энциклопедия. Парашат ха-Шавуа. URL: <https://eleven.co.il/judaism/liturgy-prayer/13147/> (дата звернення до ресурсу 25.03.2021).
39. Краткая еврейская энциклопедия, Т. 1. Благотворительность. URL: <https://eleven.co.il/judaism/commandments-and-precepts/10646/> (дата звернення до ресурсу 25.02.2021).
40. Краткая еврейская энциклопедия, Т. 8. Справедливость. URL: <https://eleven.co.il/judaism/religious-ethics/13929/> (дата звернення до ресурсу 12.05.2021)
41. מאגר הפנקסים האוסף הבינלאומי של פנקסי קהילות. פנקסים קהילתיים וערכם המחקרי. URL: <https://web.nli.org.il/sites/nlis/he/pinkas/Pages/pinkasim-research-value.aspx> (дата звернення до джерела 20.01.2021)

ДОДАТКИ

Додаток 1

Структура актових книг (пінкасім) єврейських благодійних товариств

ДЖЕРЕЛО: Пінкас тов. тих, хто вивчає законоукладення, 1851 р.

А) Титульний аркуш

Б) Аркуш, який розділяє основні частини документу між собою, мікрографія та акроніми зображують שערִים шеарім «ворота»

В) Гакдама הקדמה «вступ» до основної частини документу

Назва розділу
Мікрографія із акронімом
назви розділу

Г) Постанови товариства

Назва розділу

«Ворота» до розділу

Нумерація постанов

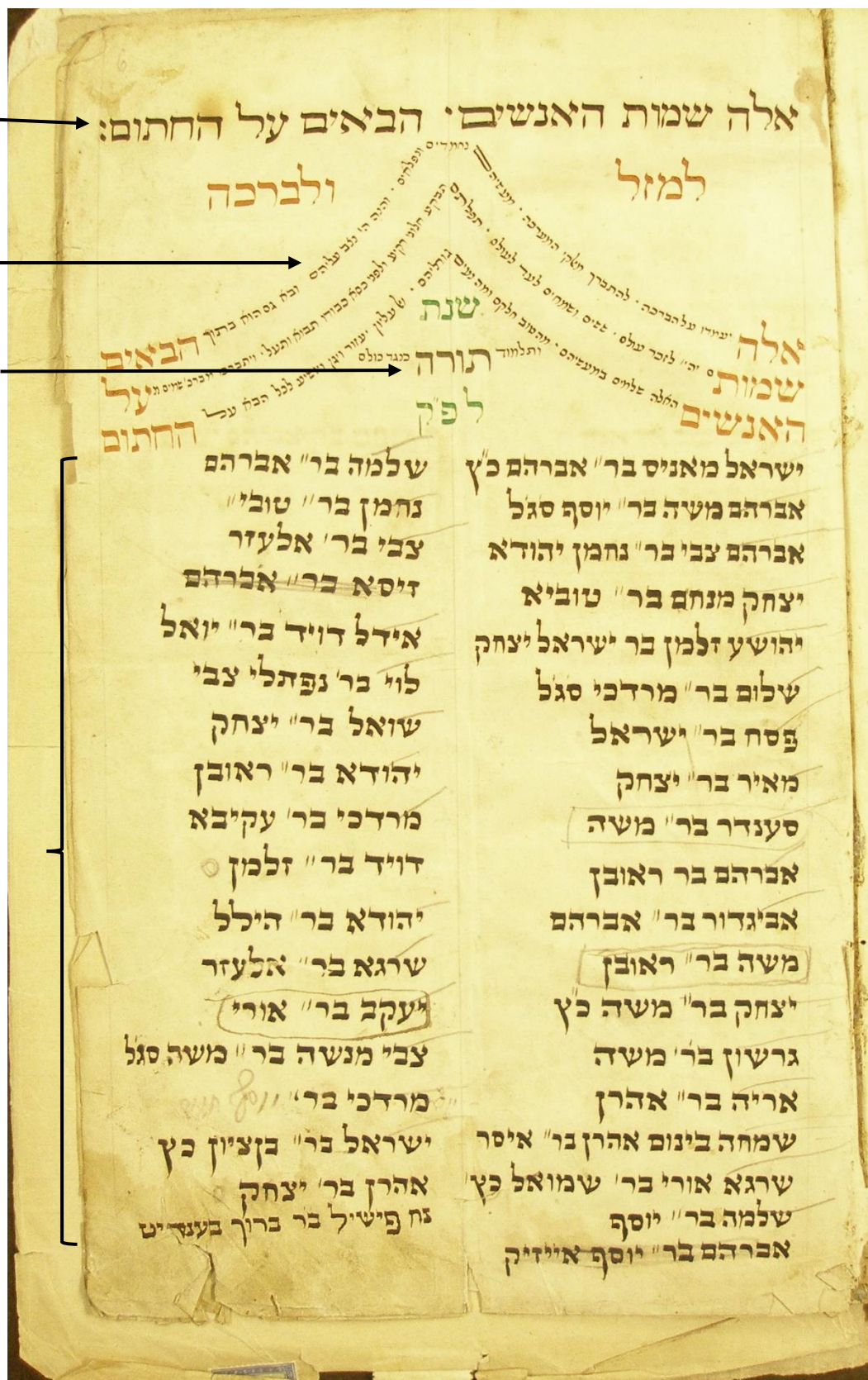
Г) Списки членів товариства

Назва розділу

«Ворота» до розділу

Рік написання

Імена членів
товариства

Кількість членів єврейських благодійних товариств Бердичева

ДЖЕРЕЛА: актові книги всіх товариств, що перераховані в даній таблиці

Товариство	Рік	Загальна к-сть	К-сть жінок	К-сть бахурім/ наарім	К-сть хатанім	К-сть померлих
Тов. брацлавських хасидів з Бердичева	XIX ст.	-	-	-	-	-
Тов. вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду "משניות ותלמוד בבלי"	1844	-	-	-	-	-
	1874	112	3	5	-	-
	1917	44	-	-	-	-
Тов. тих, хто вивчає законоукладення "שוני הלכות"	1851	82	-	-	-	6
Тов. тих, хто промовляє псалми "מגידי תהלים"	1858	62	-	-	-	33
	1888	143	7	-	-	-
Тов. вивчення Мішни "משניות"	1862	188	-	-	4	30
Тов. безоплатної допомоги "גמלת חסדים"	1864	93	-	-	-	6
Тов. любові до ближніх "אהבת רעים"	1865	229	7	-	-	111
	1872	32	32	-	-	-
	1885	25	4	-	-	15

Тов. «любові до ближніх» "אהבת רעים"	1871	105	-	-	-	43
Тов. вивчення Мішни "ש"ס ומשניו"	1874-1908	437	64	19 ¹⁹⁵	-	105 ¹⁹⁶
Тов. «любові до ближніх» "אהבת רעים"	1891	73	2	-	-	40
Тов. безоплатної допомоги "גמילת חסדים"	1859	15	-	-	-	1

¹⁹⁵ Тут - наарім

¹⁹⁶ 55 окремим списком по місяцях, 41 жінка

Наявність\відсутність структурних елементів внутрішньої організації товариств

ДЖЕРЕЛА: актові книги всіх товариств, що перераховані в даній таблиці

№	Назва актової книги товариства	Рік	Грошові внески	Штрафи та покарання	Адмін. посади	Спільні трапези	Виборча система	Читання Парашат- Шавуа	Вивчення Мішни Талмуду й
1	Тов. брацлавських хасидів з Бердичева, що займались вивченням Мішни "משניות"	XIX ст.	+	+	+	+	-	-	+
2	Тов. вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду, "משניות ותלמוד בבלי"	1844 1874 1917	- + +	- + +	- + +	- + +	- + +	- + +	- + +
3	Тов. хто вивчає законоукладення "שוני הלכות"	1851	+	-	-	-	-	-	-
4	Тов. тих, хто вивчає псалми "מגיד תהלים"	1858- 1917	+	+	+	+	+	+	-
5	Тов. вивчення Мішни "משניות"	1861 1887	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +

6	Тов. «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים"	1864	+	+	+	+	+	+	-
7	Тов. «Любові до ближніх» "אהבת רעים"	1865-1885	+	+	+	+	+	+	-
8	Тов. «Любові до ближніх» "אהבת רעים"	1871	+	+	+	+	+	+	-
9	Тов. вивчення Мішни "ש"ס ומשניו"	1874-1908	+	+	+	-	-	+	+
10	Тов. «Любові до ближніх» "אהבת רעים"	1896	+	+	+	+	-	+	-
11	Тов. «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים"	1859	+	+	+	+	-	+	-

Наявність\відсутність послуг товариств

ДЖЕРЕЛА: актові книги всіх товариств, що перераховані в даній таблиці

№	Назва актової книги товариства	Рік	Похорон померлих	Навідування хворих	Допомога соціально незахищеним	Безвідсоткові позики	Придбання книжок
1	Тов. брацлавських хасидів з Бердичва, що займались вивченням Мішни "משניות"	XIX ст.	+	-	-	-	-
2	Тов. вивчення Мішни й Вавилонського Талмуду, "משניות ותלמוד בבלי"	1844	-	-	-	-	-
		1874	+	+	-	-	+
		1917	+	+	+		
3	Тов. хто вивчає законоукладення "שוני הלכות"	1851	-	-	-	-	-
4	Тов. тих, хто вивчає псалми "מגידי תהלים"	1858-1917	+	+	-	-	-
5	Тов. вивчення Мішни "משניות"	1861	+	-	-	+	-
		1887	+	-	-	-	+

6	Тов. «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים"	1864	+	+	-	+	-
7	Тов. «Любові до ближніх» "אהבת רעים"	1865- 1885	+	+	+	+	-
8	Тов. «Любові до ближніх» "אהבת רעים"	1871	+	+	+	+	-
9	Тов. вивчення Мішни "ש"ס ומשניו"	1874- 1908	+	-	-	-	+
10	Тов. «Любові до ближніх» "אהבת רעים"	1896	+	+	+	+	-
11	Тов. «Безоплатної допомоги» "גמילת חסדים"	1859	-	-	-	+	-